ТЕМА 6. ДІАЛЕКТИКА - ВСЕЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ РОЗВИТКУ

Вивчення цієї теми здійснюється за таким планом:

1. Історичні форми і принципи діалектики.
2. Кількість, якість, міра.
3. Суперечність буття й пізнання.
4. Діалектичне заперечення.
5. Категорії діалектики.

Конспективний виклад теми:

6.1. Історичні форми і принципи діалектики

Етимологічно “діалектика” (від грецьк.) означає вести розмову, вчену бесіду, діалог, зіткнення полярних суджень. Матеріалістична діалектика є вченням про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства й пізнання, людського мислення, що осягає світ. У сучасному розумінні - це спосіб світовідчуття, теорія і метод пізнання.

Першим, хто надав поняттю “діалектика” значення методу розумного пізнання, був Гегель. Він наголошував, що діалектика осягає світ в єдності протилежних визначень у саморусі, саморозвитку.

Вона вчить про неосяжний зв’язок, що поєднує між собою всі речі, явища, процеси. Ці зв’язки проникають в їхню сутність, тому вирвати явище з них неможливо, оскільки це позбавить нас глибокого й повного його розуміння.

Метафізика, навпаки, розглядає речі, явища та їх мислені відображення, поняття окремо одне від одного, як відокремлені, між собою не пов’язані (або пов’язані лише зовнішніми відношеннями). Вона аналізує речі, явища, а також поняття поза процесом розвитку, як за своєю суттю незмінні (а якщо й визнає розвиток, то спрощено, поверхово, не розкриваючи його сутності й рушійних сил).

Діалектика ж виходить з того, що все існуюче може бути зрозумілим лише в розвитку і що останній необхідно розглядати як саморозвиток, що породжується внутрішніми імпульсами й охоплює не лише поступові зміни, еволюцію, а й перериви поступовості, якісні стрибки, появу нового.

Теорія розвитку визнає як зовнішні, так і внутрішні суперечності, притому у внутрішніх вбачає головний імпульс, рушійну силу саморуху, саморозвитку існуючого й тому звертає головну увагу насамперед на дослідження цих суперечностей.

Метафізика вважає речі і явища різними самими по собі, самототожними, позбавленими внутрішніх протиріч. Нею визнаються лише зовнішні суперечності - між різними предметами, а також протиріччя формально-логічні, що виникають внаслідок непослідовності думки.

Починаючи з античних часів, різні мислителі вкладали в поняття “діалектика" різноманітний зміст: то як теорія розвитку, то як теорія пізнання (гносеологія), а то як наука про загальні закони й форми руху мислення (діалектична логіка). З цього можна зробити висновок, що діалектика розвитку

об’єктивної та діалектика суб'єктивної реальності якщо й не збігаються, то в чомусь єдині. Згодом діалектику об’єктивної реальності почали називати об’єктивною, а діалектику суб’єктивної реальності - суб’єктивною. Г. Гегель на ідеалістичній, а В. І. Ленін на матеріалістичній основах обґрунтували, що діалектика як теорія розвитку, теорія пізнання, діалектична логіка єдині й що їх закони та співвідносні категорії за змістом збігаються, будучи різними за способом буття.

В історичному розвитку діалектика пройшла три основних етапи (форми).

До першого потрібно зарахувати діалектику стародавніх (Геракліт, Демокрит, Платон, Арістотель та ін). Це була наївна, стихійна діалектика, яка поєднувалася з такими ж наївними матеріалізмом та ідеалізмом.

Потім шляхи матеріалізму й діалектики в цьому розійшлися. В ХУП-ХУПІ ст. виникає метафізичний матеріалізм, панівними стають ідеї механіцизму (хоча іноді в деяких філософських вченнях все ж проявлялась діалектика). Виникнення й розвиток метафізичного матеріалізму відіграли тоді позитивну роль.

Однак це мало тимчасовий характер, оскільки розвиток природи та суспільного життя має діалектичний характер. Діалектику почали інтенсивно розробляти в німецькій класичній філософії, хоч і на ідеалістичній основі. Відомо, що другою формою діалектики була ідеалістична діалектика класичної німецької філософії (насамперед філософії Гегеля).

Суттєві зрушення в суспільному житті, три великі відкриття знову викликали необхідність поєднання матеріалізму з діалектикою, повернення до цілісного, діалектичного розуміння світу, але вже в іншій формі, на ґрунті науки й суспільного досвіду. Так виникає третя форма діалектики (матеріалістична, марксистська). Будучи найдосконалішою, вона поєднана зі зрілим матеріалізмом.

Ця діалектика наукова й послідовна. Вона не замикає розвиток рамками “духу”, а показує, як нескінченний розвиток нескінченної матеріальної дійсності відображається в людському пізнанні. Матеріалістичний діалектичний метод докорінно протилежний ідеалістичному діалектичному методу, оскільки об’єктивна діалектика первинна щодо суб’єктивної. В ній принципи матеріальної єдності світу та принципи відображення перебувають у нерозривному зв’язку.

Діалектика, що ґрунтується на матеріалістичному розумінні природи й суспільства, на розумінні людини як суспільної, конкретно-історичної істоти, може бути і є справді повним, всебічним, багатим за змістом вченням про розвиток. Обґрунтування й розкриття законів діалектики одночасно як законів буття і законів пізнання можливі лише за умови, коли зрозуміла й досліджена роль суспільно-історичної практики як основного і визначального ставлення людини до об’єктивної дійсності.

Це вчення має свою структуру. її елементами є поняття, що охоплюють структурні одиниці різних рівнів, планів, аспектів (принципи, закони, категорії). Для розуміння сутності цих понять необхідно з’ясувати їх місце і роль у системі самої діалектики. А щоб зрозуміти діалектику як систему знань,

потрібно з’ясувати її структуру, тобто проаналізувати її складові частини, елементи.

Принципи діалектики - це її вихідні (загальні, універсальні) теоретичні положення, на основі яких відбувається синтез відповідних понять у наукову систему. Вони відображають підвалини буття й пізнання, виражають їхні найфундаментальніші особливості й відношення; виконують нормативну і регулюючу функції, орієнтуючи й спонукаючи людей до дії; виводяться з пізнання й супроводжують його; є способом розгляду й розуміння предметів.

Основними принципами діалектики є принцип взаємозв’язку та принцип розвитку. Проте існують й інші. Про деякі з них йтиметься далі.

Принцип взаємозв’язку вказує на те, що все у світі перебуває в постійному взаємозв’язку. Зміст цього принципу виражається категоріями відношення, зв’язку, відокремлення, взаємодії, співіснування.

Відношення бувають як єдністю взаємозв’язку, взаємообумовленості, так і відокремленості. Будучи всезагальними, зв’язки виражають як єдність, так і різноманітність світу. У них знаходить своє вираження матеріальна єдність світу. Завдяки зв’язкам можливе безмежне пізнання світу. Вирваний зі зв’язків предмет перестає бути собою.

Зв’язки завжди перебувають в єдності з рухом, взаємодією, розвитком. Самі зв’язки теж необхідно розглядати в розвитку, які проявляються і між речами, і між стадіями самої речі, мають нескінченну якісну різноманітність, специфіку.

Вони проявляються:

- між формами існування матерії;
- між формами руху матерії;
- між структурними рівнями матерії;
- між предметами і явищами в межах однієї форми руху.

Зв’язки залежать від характеру відношень між об’єктами, а тому мають такі форми:

- внутрішні й зовнішні;
- прямі й непрямі;
- суттєві й несуттєві;
- стійкі й нестійкі;
- безпосередні й опосередковані;
- необхідні і випадкові;
- одиничні й загальні тощо.

За своєю природою і залежно від форм руху матерії зв’язки можуть бути механічними, фізичними, хімічними, біологічними та соціальними.

Зв’язки притаманні матеріальним об’єктам, процесам, явищам, а також “ідеальним об’єктам” (думкам, ідеям, що виникають у процесі мислення як відображення зв’язків, які існують в об’єктивній дійсності).

Згідно з матеріалізмом, зв’язки об’єктивного світу є визначальними, а їх відображення у нашій свідомості - похідними.

Ідеалізм - навпаки. Як уже зазначалося, перший тип зв’язків досліджує

об’єктивна діалектика, другий тип - суб’єктивна. Принцип взаємозв’язку - перше й основне правило наукового дослідження загалом і матеріалістичної діалектики зокрема. У цьому ракурсі велике значення має принцип конкретно-історичного підходу, зокрема те, що кожне явище розглядається історично, у зв’язку з іншим, у зв’язку з конкретним досвідом.

Виходячи з цього, різний тип зв’язків має різний функціональний характер. Одні характеризують відносну стійкість предметів, інші - перехід у нову якісну визначеність тощо.

У науці важливо встановити не лише єдність і взаємозв’язок предметів та явищ, а й визначити, як внаслідок взаємодій виникають нові предмети і явища, як відображаються ці процеси у свідомості тощо. Відповіді на ці питання пов’язані з виявленням особливих зв’язків (загальних, суттєвих, необхідних, повторюваних та ін.), які називаються законами.

Принцип розвитку вказує на те, що матерія не просто існує і рухається в просторі й часі, але при цьому змінюється в певному напрямку (це ж стосується й духовного життя). При найближчому розгляді цього принципу виявляється, що він перебуває в тісному зв’язку з попереднім принципом взаємозв’язку, адже зв’язки існують завдяки руху (перенесенню матерії, енергії, інформації), а рух, своєю чергою, реалізується у взаємозв’язках. У поняттях зв’язку виразнішим є статичний момент, а у взаємодії - динамічний. Взаємодія веде до зруйнування, а в остаточному підсумку - до перетворення чогось у щось.

Нове завжди зберігає зв’язок зі старим. Без цього зв’язку немає розвитку. Тобто останній включається у зв’язок як необхідний момент, як цілісний внутрішньо пов’язаний процес самоперетворення предмета.

Ключ до розуміння зв’язків будь-якої системи лежить в основі того процесу розвитку, результатом якого вона є. Своєю чергою, зв’язки, взаємодії, що лежать в основі цієї системи, є основою й передумовою її подальшого розвитку. Поняття розвитку набуває конкретного змісту, коли розглядається як внутрішньо зумовлений ряд, як послідовність системно-структурних перетворень, як перехід на нові рівні цілісності. При цьому диференціація тієї відносно простої основи - “тотожності”, з якої починається розвиток, супроводжується й доповнюється інтеграцією (відтворенням цілісності на вищих рівнях).

Позитивний зміст, досягнутий на кожному рівні, стадії прогресу, в подальшому, зникаючи, інтегрується в нові системи зв’язків, які підпорядковуються вже новій “системній якості” й перетворюються в ній.

Отже, категорії розвитку і зв’язку (єдності) нерозривні за своєю суттю. Розвиток, “знімаючи” початкову, нерозчленовану єдність, відновлює її на все вищих рівнях, де виражається не лише в збереженні нової “клітинки”, а й у зв’язках, що створюють систему, й відрізняються і внутрішньою диференційованістю, і цілісністю. Ключ до розуміння системи дає історія її виникнення й розвитку, процесів диференціації та інтеграції, що розгорталися в часі, а системно-структурний аналіз виступає необхідним моментом вивчення процесів розвитку, без якого не можна вийти за межі загальних, абстрактних положень.

У цілому можна сказати, що зміст цього принципу є наслідком визнання розвитку, тобто змін особливого типу, що мають визначену спрямованість, незворотний характер, тенденцію до сходження від простого до складного, від нижчого до вищого. Це не прості зміни, а внутрішньо суперечливий процес, який не виключає й руху назад, супроводжується тимчасовими відхиленнями в той чи інший бік. Це зміни, що характеризуються поєднанням поступальності й наступності, подоланням старого новим, народженням нового, на відміну від еволюціоністського розуміння розвитку, при якому останній зводиться лише до збільшення чи зменшення одного й того ж. В еволюціоністській концепції розвитку в тіні залишається саморух, його рушійна сила, його джерело, мотив. Діалектична концепція розуміє розвиток як єдність протилежностей, як взаємодію між ними. Вона пояснює рух як саморух, а розвиток - як саморозвиток.

Таким чином, діалектика виступає як вчення про загальні зв'язки і розвиток, як спосіб світорозуміння, що ґрунтується на цих принципах. При виході на теоретичний рівень розуміння діалектики вона визначається як загальна теорія розвитку, в якій дослідження її форм і законів будь-якого розвитку включає як свою необхідну сторону, свій власний момент вивчення зв'язків, а значить - системи. Ці зв'язки й створені ними системи розглядаються не лише в статиці, а й у динаміці, зміні й перетворенні - в розвитку.

Зміст цих принципів виражається й формулюється в законах діалектики, в яких фіксуються внутрішньо стійкі, необхідні, найзагальніші властивості зв'язку, що найчастіше повторюються в процесі розвитку дійсності. Сутність закону розвитку - не в окремих явищах і не в механічній їх сукупності. Закон має істотний вимір явищ. Як зазначав Гегель, це істотне відношення є основою явища. Закони діалектики універсальні. Вони мають необмежену сферу своєї дії й свого виявлення, оскільки виражають зв'язки між явищами, що притаманні як світу в цілому, так і окремим його сторонам, конкретним проявам.

У цих законах розкривається сутність будь-якого розвитку (розвитку як такого). Закони діалектики, що сформульовані в певних судженнях, є відображенням об'єктивних законів, притому на науковому й світоглядному рівні, є узагальненим результатом не лише пізнання світу, а й самопізнання людської думки. Порівняно із законами наук вони всезагальні, оскільки їх дія охоплює всю дійсність. Вони і закони буття, і закони пізнання. Кожний з них має свій зміст і займає певне місце в системі законів.

Закони діалектики невіддільні від категорій. З одного боку, будь-який закон виражається за допомогою категорій. З другого - відношення між категоріями (причина і наслідок та ін.) є логічним вираженням певних закономірностей. Категорії матеріалістичної діалектики становлять систему, в якій вони взаємопов'язані, переходять одна в одну, одна з одної випливають і таким чином відображають зв'язки й розвиток самої дійсності.

Для глибокого розуміння взаємозв'язку та логічної послідовності категорій необхідно пам'ятати, що вони є підсумком, узагальненням всієї історії людського пізнання, логічними віхами на шляху духовного освоєння людиною світу. Категорії - це ступені пізнання, які виражають його рух від явища до

сутності, від менш глибокої сутності до щораз глибшої, від неповного знання до все більш повного і всебічного, від абстрактного до конкретного, багатого на зв'язки та визначення.

Як обґрунтував Гегель, діалектика проявляється одночасно в ролі теорії розвитку, гносеології та діалектичної логіки. Як теорія розвитку вона досліджує сутність, загальні закони будь-якого розвитку, в системі своїх понять дає концептуальну модель розвитку, осягнутого в його сутності. Це стало можливим завдяки тому, що рух як спосіб буття цілісних матеріальних систем на вищому рівні розгляду був зрозумілий як послідовний процес самоперетворення систем, процес переходу на нові рівні цілісності, що характеризуються взаємообумовленими диференціацією та інтеграцією. Закони діалектики, вся послідовно розгорнута система категорій і є вираженням, розкриттям, обґрунтуванням цілісної наукової концепції розвитку.

У розумінні Гегеля і Маркса діалектика включає в себе й те, що називається теорією пізнання, тобто дослідження того, як в пізнанні людини все ширше, глибше, повніше й точніше відображається невичерпна дійсність, що постійно розвивається, в яких формах, за якими законами здійснюється цей процес.

Теорія пізнання вивчає діалектику суб'єкта й об'єкта в процесі пізнання, в основі якого лежить практична взаємодія людини з предметним світом (діалектика перетворення людиною світу).

Вона вивчає рух від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики. Це шлях пізнання істини, об'єктивної реальності. Сюди включається діалектика чуттєвого і раціонально-логічного, а також діалектика інтуїтивного і дискурсивного.

Гносеологія розглядає процес пізнання, осягнення об'єктивної істини в його діалектичній сутності як щораз більше наближення до абсолютної істини через ряд відносних істин. Це - специфічний різновид діалектики, хоча гносеологія на основі практики підходить до виявлення загальних законів і форм думки, що осягає істину й ідеально відтворює дійсність. Цим самим вона виступає вже як логіка, тобто наука про правильне мислення.

Остання і є саме діалектикою, що проявляється як логіка, як загальна теорія руху й розвитку людського мислення, за допомогою якого людина пізнає світ. Логіка досліджує, в яких формах мислення (поняттях, судженнях тощо) і за якими законами здійснюється цей розвиток. На відміну від формальної логіки, форми думки, що досліджуються діалектичною логікою, не абстраговані від змісту, а є змістовими формами, які виражають найзагальніші властивості, зв'язки, характеристики самої дійсності, що розглядається в її розвитку. В цих формах думки сконцентрована й резюмована вся історія людського пізнання світу, кристалізована структура людської думки, що ідеально відтворює структуру об'єктивної реальності. Саме в такому розумінні логіка й збігається з теорією пізнання, з відображенням людиною природи, яка вічно рухається й розвивається.

Діалектична логіка за своєю суттю збігається й з діалектикою як теорією розвитку, оскільки загальна теорія розвитку виражена у вигляді системи тих

самих понять, які одночасно відображають об’єктивні форми й закономірності розвитку всієї дійсності та є формою думки, яка пізнає цю дійсність.

Іншими словами, діалектика за змістом є загальною теорією пізнання, а за формою - системою понять, що послідовно розвиваються, як рух думки, що осягає дійсність, - тобто є логікою. У свою чергу, логічні форми, за допомогою яких ми осягаємо світ, є одночасно і формами буття, і розвитку світу. І хоча логічні поняття суб’єктивні, вони водночас виражають і речі в собі. Природа і конкретна, й абстрактна, явище і сутність, мить і відношення. Поняття хоч і суб’єктивні, проте об’єктивні в цілому, в процесі, в підсумку, в тенденції, в джерелі. Діалектика як система є аналогом дійсності.

Таким чином, об’єктивна діалектика на основі практики відображається в суб'єктивній діалектиці. Спочатку суб'єктивна діалектика мала неусвідомлений характер, проте з часом думка людини стала предметом дослідження. У XIX ст. створюється діалектика як вчення. Воно стало своєрідним підсумком, логічно цілісним і послідовним синтезом всієї історії теоретичного освоєння світу й одночасно історією пізнання думкою самої себе, своїх форм і законів, які відображають форми і закони розвитку об’єктивної дійсності. В ролі такого вчення діалектика і є одночасно загальною теорією розвитку, теорією пізнання та логікою.

У своїй внутрішній основі і світоглядній спрямованості вона єдина; у предметному вираженні, засобах застосування й формах виявлення - і багатомірна, й різноманітна. Лише система принципів, законів і категорій описує розвиток конкретно.

6.2. Кількість, якість, міра

Важливим для розуміння діалектики є питання про порядок викладу законів. Найчастіше розпочинають його законом взаємного переходу кількісних і якісних змін. Інколи починають виклад законом єдності й боротьби протилежностей, мотивуючи це тим, що він є першим щодо значущості. Свого часу Ф. Енгельс починав перелік законів діалектики із закону переходу кількісних змін у якісні, спираючись на те, що цей закон сформульований і викладений Гегелем у “...першій частині “Логіки” - у вченні про буття; другий займає всю другу і найбільш значну частину його “Логіки” - вчення про сутність; нарешті, третій фігурує як основний закон при побудові всієї системи”.

Ці категорії виводяться Гегелем з найпростіших основ (буття, ніщо). Починається з того, що категорії “буття” і “ніщо” знімаються в категорії “становлення”. В найзагальніших рисах вони описують той момент розвитку, який називається виникненням або зникненням об’єкта. Результатом процесу становлення є наявне буття, тобто щось визначене. Для фіксації цього моменту розвитку предмета вводиться категорія якості. Якість - це така категорія, яка описує визначеність предмета і яку не можна відділити від існування самої речі. Ця визначеність (цілісність) проявляється через діалектичну єдність суттєвих властивостей, їх граней, які відрізняють одну річ від іншої. Наприклад, властивості води (відсутність смаку, запаху, кольору та ін.) відрізняють її від

будь-яких інших рідин. Пізнання, яке фіксується категорією якості, може характеризуватися іноді навіть безпосередньою достовірністю. Якість може бути відображена вже у відчуттях до і незалежно від дослідження кількості.

Якість виступає вже у спогляданні як діалектична єдність, різноманітність властивостей речі. Як категорія вона фіксує не лише щось окреме, що існує самостійно, а й будь-який момент у розвитку речі. Разом з тим категорія якості фіксує одну з перших і найпростіших сходинок пізнання. Тому система цих сходинок, що моделюються матеріалістичною діалектикою, виконує важливу методологічну роль.

Це свідчить про те, що категорія якості відображає один із найважливіших моментів будь-якого предмета, процесу чи явища. Проте абсолютизувати його не можна, бо це призведе до неправильного погляду на розвиток. Фіксуючи визначеність речі (невіддільну від неї самої), якість проявляється в обмеженності її певними рамками. Фіксуючи визначеність речі, тотожну з її буттям, ми за допомогою категорії "якість" переносимо центр пізнання на співвідношення цієї речі з її "іншим". Після цього переносимо дослідження "в саму річ". "Рухаючись" в ній, думка натрапляє на зміни, які є змінами одного й того ж. Щоб зафіксувати виявлений у процесі аналізу зміст, Гегель вводить категорію кількості, яка теж фіксує безпосередню визначеність речей. Це визначеність якісно однорідних явищ, яка характеризує їх величину, тривалість існування та інтенсивність розвитку в цілому чи їхніх окремих сторін. Проте ця визначеність не залежить від буття речей, оскільки кількість їх змінюється, а вони залишаються самими собою.

Стосовно чуттєвого моменту пізнання, то кількість є справді різноманітною характеристикою речі. Що ж до розуму (філософського пізнання), то вона мислиться лише як один із моментів розвитку об'єкта (і пізнання). Спеціальні науки, беручи на озброєння положення про кількість як таку, описують специфічні прояви кількості, використовуючи для цього методи й мову математики.

У своїй ізольованості якість і кількість є лише ідеалізованим моментом предмета, процесу чи явища, які перебувають у постійному розвитку. Щоб подолати цю обмеженість досягнутого знання, Гегель вводить нову категорію, в якій виявлені у процесі аналізу моменти розвитку синтезуються. Цю роль виконує категорія міри, оскільки вона виражає таку єдність кількості і якості, при якій предмет дорівнює сам собі. Будучи самобутніми характеристиками речі, кількість і якість у мірі втрачають її, завдяки чому досягається істинне знання про річ. Кількість і якість виступають лише як сторони, протилежності речі, що завжди перебувають у діалектичній єдності. Певній якісній визначеності предмета завжди відповідає не абияка кількісна визначеність, а лише необхідна. Тобто якість і кількість завжди перебувають у єдності і взаємодії. В межах певної якісної визначеності кількість може коливатися в рамках міри, не змінюючи якості речі. Міра - це не що інше, як конкретна межа існування речі в певній якості. Вихід за її межі призводить до якісної зміни речі, тобто перетворення її на щось інше (до нового співвідношення якості й кількості, нової міри).

У своєму взаємозв’язку названі категорії описують один з основних законів діалектики - закон взаємного переходу кількісних і якісних змін. Він полягає в тому, що нагромадження дрібних, спочатку непомітних кількісних змін на певному етапі неминуче призводить до корінних, якісних змін, внаслідок яких одна якість поступається місцем іншій. Та, у свою чергу, набуває своєї кількісної характеристики.

Перехід від однієї якості до іншої відбувається у формі “стрибка”. За способом здійснення їх поділяють на швидкі (часто - вибухові) й поступові. До останніх необхідно зарахувати формування нових суспільно-економічних відносин, виникнення нових видів тварин, утворення галактик тощо. До перших - якісні зміни, що відбуваються протягом мільйонних часток секунди, місяців, років (швидкий поділ урану при атомному вибухові, при політичних революціях - швидка зміна одного ладу іншим тощо). За формою стрибки поділяють на одноактні й багатоактні (прості, складні), за глибиноюна поверхові й глибинні, часткові й повні; заспрямованістюна прогресивні й регресивні.

Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін розкриває найзагальніший механізм розвитку, показує, як відбувається розвиток. Якщо еволюціоністська концепція розвитку абсолютизує кількісні зміни, ігноруючи якісні, а інша (теж метафізична) концепція зводить розвиток лише до якісних змін (вибухів, катастроф, стрибків), то діалектико-матеріалістична концепція розвитку, науково описуючи зв’язок між названими моментами, враховує як еволюційний (кількісний), так і революційний (якісний) моменти розвитку.

Знання цього закону переходу кількісних змін у якісні служить засобом осмислення й перетворення дійсності лише за тих умов, якщо воно є органічною ланкою засвоєного діалектико-матеріалістичного вчення. Із закону випливає ряд важливих методологічних висновків для теоретичної і практичної діяльності людей.

По-перше, цей закон вимагає найбільш повного пізнання тих суттєвих властивостей і ознак, які в діалектичній сукупності утворюють якісну визначеність предметів чи явищ, оскільки пізнання якості є кроком до пізнання сутності.

По-друге, цей закон вимагає, щоб у кожному конкретному випадку була визначена міра, в межах якої ті чи інші кількісні зміни не спричинили б змін якісних. Це дає змогу передбачити якісні стрибки, прогнозувати можливі ситуації й планувати свої дії у певних умовах.

По-третє, закон взаємного переходу кількісних і якісних змін орієнтує людину на необхідність оцінки явищ і процесів дійсності не тільки з боку якісної, а й кількісної сторін, використовуючи для цього кількісні та якісні методи.

6.3. Суперечність буття й пізнання

Закон єдності і боротьби протилежностей вказує на джерело руху, джерело розвитку предметів, процесів і явищ. Згідно з ним, найважливішою умовою, що породжує розвиток, є діалектична суперечність. Виходячи з її всезагального

характеру, всі предмети, процеси, явища є суперечливими (тотожними й нетотожними собі). Це означає, що вони складаються з однієї чи більше пар протилежностей, полярних начал (плюс і мінус, притягування й відштовхування, асиміляція й дисиміляція, ворогуючі сторони у війні, гуманне й антигуманне, прекрасне й потворне, істина й омана тощо). Вони не лише взаємовиключають, а й передбачають, взаємообумовлюють одна одну. Гегель наголошував: будь-що в світі життєве лише тоді, коли спроможне вміщувати в собі суперечності й витримувати їх.

Вони охоплюють усі сфери буття (природу, суспільство, духовну сферу), хоча специфічно проявляються в кожній із них. Ми постійно стикаємось з ними, проте їх фіксування на рівні буденної свідомості не дає можливості зрозуміти сутності діалектичної суперечності. Навіть досліджені вже нами “якість” і “кількість” свідчать про роздвоєність предметів, яка може фіксуватися навіть нашими органами чуття. Проте діалектика прагне дослідити суперечності лише на рівні сутності речей, оскільки суперечності і є носіями розвитку. Щоб це дослідити, необхідно проаналізувати логічну структуру цього закону, тобто з’ясувати зміст категорій, які його описують: “протилежність”, “тотожність”, “єдність протилежностей”, “суперечність”, “конфлікт”, “соціальна революція”.

Отже, протилежності - це основні тенденції, сторони, властивості предметів, процесів, явищ (систем). їх співвідношення можуть бути різними (залежно від ступеня їх гостроти тощо). Це залежить від сили взаємодії протилежностей, яка зумовлюється додаванням чи відніманням до (від) однієї з них певної кількості матерії чи енергії. Залежно від цього й визначаються форми відношень між протилежностями (тотожність, відмінність чи ін.).

Все це свідчить про те, що причиною розвитку будь-якої системи (предмета, явища тощо) є взаємодія між протилежностями. Вона й визначає співвідношення між протилежностями: починаючи від їх тотожності (діалектичної рівності) і завершуючи їх сильною протидією, яка може проявитися у формі антагонізму чи соціальної революції.

Для зручності розпочнемо з аналізу тотожності між протилежностями, хоч у реальному житті вона проявляється мало коли. Категорія “тотожність”, яка є її відображенням, означає три характеристики: вживається у значенні як єдність протилежностей; відображає момент переходу однієї протилежності в іншу (ставати тотожними); визначає самототожність, рівність, однаковість об’єкта з самим собою. Таке співвідношення протилежностей (взаємодоповнення, взаємозміцнення), яке сприяє розвитку певної системи, називається гармонійним.

Розглядаючи, аналізуючи тотожність предмета на певному етапі розвитку, ми бачимо в ньому як тотожність (не формально-логічну чи математичну), так і відмінність. Ф. Енгельс наголошував, що “тотожність з собою вже з самого початку має своїм необхідним доповненням відмінність від усього іншого”1. При додаванні чи відніманні до однієї з протилежностей певної кількості матерії чи енергії відношення між протилежностями змінюється. Настає їх нерівність, неоднаковість. Ця початкова нерівність називається в діалектиці

відмінністю. Відмінність із собою (єдність стабільності й змінності) згодом стає помітною (суттєвою), виступає початковою стадією роздвоєння об'єкта на протилежності. Наприклад, в первісно-суспільному ладі після великих розподілів праці з'явились відмінності в матеріальному становищі тогочасних людей. Пізніше ці відмінності переросли у свою протилежність (класову).

Протилежності сторони ми постійно знаходимо не лише в предметах, а й у думках (духовній діяльності), які їх відображають.

Взаємовідношення протилежностей одночасно передбачає і їх єдність. Мається на увазі не подібність у різному, а взаємозв'язок і взаємодію різних явищ у межах певної системи. Ця єдність здійснюється через відмінність і протилежність моментів у цілому. Наприклад, у процесі росту дерева брунька змінюється квіткою. Тому вони є моментами одного й того ж процесу, і це означає, що вони єдині, становлять ціле в цьому процесі.

Однак ці моменти, сторони, тенденції не тільки утворюють єдність, а й взаємовиключають одне одного. Роздвоєність предметів, процесів, явищ на протилежності становить не мертву, а внутрішньо неспокійну єдність, яка передбачає одночасно й боротьбу протилежностей. Останні не просто співіснують, а перебувають в особливій взаємодії (взаємоперетворенні, взаємопроникненні). Визначальним моментом цього взаємозв'язку є така взаємодія протилежностей, яка виступає джерелом розвитку речі. Для відображення цього моменту використовується категорія "боротьба протилежностей". Під терміном "боротьба" мислиться така взаємодія протилежностей, результатом якої є виникнення іманентного джерела її розвитку. Як бачимо, діалектична суперечність відображає подвійне відношення всередині цілого (єдність протилежностей та їх суперечливість). І відокремити їх одне від одного неможливо. Суперечності наростають, певною мірою посилюється взаємодія протилежностей і вони стають несумісними в межах об'єкта як цілого (виключають, заперечують одна одну). Тоді вони розв'язуються. Розв'язання суперечностей призводить до руйнації старого об'єкта та виникнення нового.

Дослідження процесу виникнення, наростання (боротьба протилежностей) і розв'язання суперечностей підводить нас до розуміння джерела розвитку. Категорія "боротьба протилежностей" (дисгармонійний їх стан), яка відображає джерело розвитку, може бути застосована до всіх форм руху матерії. В ній відображається й вирізняється взаємодія (зіткнення), переборення, взаємні переходи явищ, обумовлені внутрішніми закономірними зв'язками. Між такими протилежностями виникають гострі суперечності.

Названа суперечність є суттєвим відношенням протилежних моментів всередині предмета як системи, що розвивається, в якому здійснюється конкретна єдність цих моментів і яка робить систему саморухомим цілим; взаємовизначеність цих моментів один через одного й одночасно через суворе їх взаємозаперечення. Суперечність постільки здійснюється, оскільки таким же чином змістовно розв'язується. Саме безперервне відтворення суперечності робить рух саморухом. Кульмінаційним моментом у розвитку суперечностей є конфлікт.

Єдність (збіг, рівнодіяння, тотожність) протилежностей, за В. І. Леніним, є умовною, тимчасовою, релятивною. Боротьба ж взаємовиключних протилежностей абсолютна, як абсолютний розвиток, рух. Ця боротьба завжди передбачає різноякісність елементів у складі певного цілого, оскільки одноякісні елементи в предметі не взаємодіють. Сутність діалектичної суперечності полягає в тому, що у взаємовідношенні, взаємозв'язках між протилежностями, коли вони взаємоствердюють чи заперечують одне одного, боротьба між ними служить рушійною силою, джерелом розвитку. Це пояснює рух, розвиток як саморух, саморозвиток, що здійснюється внаслідок дії власних законів. Тому джерело руху, розвитку потрібно шукати не в першооснові чи в якійсь надприродній силі, а в розв'язанні цих суперечностей.

Будь-які суперечності постійно змінюються, розвиваються. Сила їх наростає, створюються передумови для здійснення стрибка. Як уже йшлося, це викликається тим і тоді, коли до однієї з протилежностей певною мірою додається чи віднімається та чи інша кількість матерії чи енергії. В ідеальних (духовних) утвореннях до протилежностей додається теж певна кількість духовних компонентів. Тоді сила взаємодії змінюється. А будь-яка зміна, як відомо, є рух (у певних випадках - розвиток).

Отже, розвиток є роздвоєнням предметів, явищ на протилежності і боротьбою між ними. Єдність протилежностей виражає тут стабільність об'єкта, є відносною, тимчасовою. Боротьба ж протилежностей - абсолютна, оскільки виникнення протилежностей, відмінностей, суперечностей, їх розв'язання є одночасно і виникненням нових протилежностей, і нових суперечностей. У цій діалектичній формі здійснюється нескінченний процес розвитку об'єктивного світу й пізнання.

Як зауважував Ленін, суперечність є суттю, ядром діалектики. У власному розумінні діалектика є виявленням суперечності в самій сутності предметів. Характеризуючи метафізичну й діалектичну концепції розвитку, він писав: "Розвиток є "боротьба" протилежностей. Дві основні... концепції розвитку (еволюції) є: розвиток як зменшення і збільшення, як повторення і розвиток, як єдність протилежностей (роздвоєння єдиного на взаємовиключні протилежності і взаємовідношення між ними).

У першій концепції руху залишається в тіні саморух, його рухома сила, його джерело, його мотив (або це джерело виноситься назовні - бог, суб'єкт ets). При другій концепції основна увага спрямовується саме на пізнання джерела "саморуху"... Тільки друга дає ключ до "саморуху" всього сущого; тільки вона дає ключ до "стрибків", до "перериву поступовості", "до перетворення на протилежність", до знищення старого й виникнення нового". "Боротьбу" потрібно розуміти в широкому плані як протиборство протилежних сторін, тенденцій, особливо, коли йдеться про природу.

З'ясування того, що основною причиною, джерелом розвитку є боротьба протилежностей, має вирішальне значення у виборі правильної концепції розвитку.

Залежно від функціонування різних форм матерії прояв суперечностей буває різним. Серед них вирізняють внутрішні й зовнішні. До перших належать

ті, що виникають між двома протилежностями в межах певного предмета, процесу, явища (асиміляція - дисиміляція тощо). До другого типу належать суперечності, що виникають між двома предметами, процесами, явищами (співвідношення суспільства і природи тощо). Внутрішні виступають джерелом розвитку, зовнішні - своєрідними необхідними умовами існування певного предмета.

Функціонують і так звані основні й неосновні суперечності. Основні - це ті, що виникають внаслідок взаємодії провідних протилежностей предмета (системи) і характеризують його від початку виникнення й до кінця існування (боротьба між рабами й рабовласниками в рабовласницькому суспільстві, феодалами й селянами - у феодальному суспільстві тощо). Неосновні - ті, що виникають у результаті взаємодії невизначальних протилежностей певного предмета чи системи і які також функціонують від початку й до кінця його існування (боротьба між різними прошарками рабовласників - у рабовласницькому суспільстві чи різними прошарками буржуазії в капіталістичному суспільстві тощо).

У межах основних і неосновних суперечностей вирізняють ще й головні та неголовні. До перших зараховують ті, які виникають між провідними протилежностями (скажімо, раніше від названих), але характеризують цей предмет (систему) лише на певному етапі його розвитку. До неголовних зараховують ті ж, що й до неосновних, але які проявляються теж лише на певному етапі розвитку.

Існують ще й антагоністичні суперечності. Вони виникають між класами, соціальними групами, інтереси яких не збігаються в основному (економічному, політичному) питанні. Такі суперечності, як правило, не можуть розв’язуватися мирним шляхом, а вирішуються шляхом класової боротьби, революції. Неантагоністичні суперечності виникають між класами, соціальними групами, інтереси яких переважно збігаються, а в інших (менш важливих) - ні. Такі суперечності розв’язуються здебільшого мирним шляхом.

Необхідно наголосити й на тому, що закон єдності й боротьби протилежностей є законом, згідно з яким всім речам, процесам і явищам (системам) притаманні внутрішні суперечності, які є джерелом їх змін і розвитку. Він проявляється в усіх сферах матеріальної й духовної дійсності (природі, суспільстві та пізнанні), виконує важливі методологічні функції, підкреслюючи, що всі предмети, процеси і явища потрібно розглядати в їх саморусі. Для цього необхідно:

- розкривати їх в усій складності й суперечливості (єдності протилежно діючих сил і тенденцій);
- досліджувати всі етапи розвитку суперечностей, їх розгортання (перехід від етапу до етапу), накреслювати шляхи та методи їх розв’язання;
- уміти вирізняти типи суперечностей, що дасть змогу глибше дослідити специфіку предмета і знайти оптимальні шляхи й методи їх розв’язання.

6.4. Діалектичне заперечення

Закон заперечення заперечення вказує на напрям і форми розвитку, на єдність сталості й змінності, на виникнення нового на основі певних моментів

старого. Завдяки дослідженню співвідношення поступальності й повторюваності в процесі розвитку Гегелю вдалося відкрити й осмислити цей закон.

Проте людство йшло до цього досить довго. Перші теорії про напрям і форми розвитку виникли лише в XVII–XVIII ст. Вони зводилися переважно до двох концепцій: розвитку по колу і розвитку за висхідною лінією. Перша обумовлювалася тим, що різні зміни в природі часто мають циклічний характер (зміна пір року, дня і ночі тощо). Один з її авторів Дж. Віко вважав, що й суспільство проходить три стадії розвитку: дитинство, юність та зрілість (після третьої стадії суспільство старіє, деградує). Ця концепція ігнорувала головну тенденцію розвитку (рух уперед) і абсолютизувала повторюваність.

Виходячи з другої концепції, існує лише поступальний розвиток (по висхідній лінії). Цієї концепції дотримувалися Д. Дідро, К. Гельвецій, Ж. Кондорсе та ін.

Однак, жодна з них не була науковою. Перша не враховувала прогресивного розвитку. Друга - багатопланового процесу розвитку, його повторюваності, не розуміла ролі стрибків, зигзагів, зворотних рухів та катастроф.

Завдяки правильному розумінню співвідношення поступальності (подолання початкового рівня буття) й циклічності Гегелю вдалося вирішити питання напряму й форм розвитку. Він розумів розвиток як висхідний, поступальний рух уперед з повторенням деяких пройдених ступенів на новому, вищому рівні.

З метою обґрунтування й осмислення цієї проблеми Гегель запроваджує категорію “діалектичне заперечення”, яка відображає момент зв’язку, момент розвитку (заміни старої якості новою). Як уже зазначалося, він виходив з того, що річ є суперечністю, оскільки містить у собі свою протилежність, а тому й має у собі своє заперечення. Воно проявляється в “протистоянні” підпорядкованої сторони визначальній, у формі якої існує сама річ. Заперечення є моментом (результатом) “боротьби” між протилежностями. Ф. Енгельс називав заперечення рушійним началом розвитку. “Істинне, природне, історичне і діалектичне заперечення... і є саме рушійне начало всякого розвитку - поділ на протилежності, їх боротьба і розв’язання”.

Будь-яка з протилежностей предмета є носієм заперечення. Оскільки кожна річ, крім основних (провідних), має ще й неосновні протилежності, а отже й суперечності, є їх сукупністю, то це означає, що й заперечень всередині предметів, процесів, явищ теж багато. Проте при дослідженні напряму розвитку важливо встановити відношення тієї сторони речі до своєї протилежності, яка є носієм майбутнього.

Уже наголошувалося, що матеріалістична діалектика вважає розвиток саморозвитком, а заперечення - самозаперечennям. Ф. Енгельс зазначав, що не зовнішні сили призводять до заперечення, а процеси, які відбуваються в сутності речей, їх іманентні закони розвитку. Кожна річ містить у собі своє заперечення, яке є зародком нового. Останнє зумовлює перетворення певної речі в щось інше.

Заперечення охоплює триєдиний процес: деструкції (руйнування, подолання тощо) попереднього, кумуляції (часткове збереження, спадкоємність, наступність) і конструкції (формування, творення нового)1.

Перший момент забезпечує створення необхідних основ для майбутньої фази певного процесу. І хоча цей момент є основним, проте не суцільним, не єдиним, і тому не може зруйнувати передумови розвитку до наступних фаз. Продовження цього процесу (його зв'язок, єдність, цілісність) забезпечується другим моментом (спадкоємністю, наступністю). Без нього не було б руху вперед. Та наростання процесу, його рух до нових форм вимагає й третього моменту (формування нових зв'язків, функцій тощо). Так, у кожному суспільстві на певному етапі можна спостерігати подолання всього того, що заважає його нормальному функціонуванню. Проте цей процес був би недостатнім без виявлення й підтримки всього здорового, цінного, що є в суспільстві. Він містить принципово якісне оновлення в усіх галузях суспільного життя.

У різних сферах матеріальної і духовної реальності заперечення проявляються по-різному. Ф. Енгельс з цього приводу писав: "Для кожного виду предметів, як і для кожного виду уявлень і понять, існує свій особливий вид заперечення, такого саме заперечення, що при цьому виходить розвиток". Розуміння того чи іншого типу заперечення передбачає як знання заперечення загалом, так і знання конкретної сфери реальності.

Саме заперечення проявляється всередині речі. Воно існує доти, доки існує сама річ. В остаточному підсумку це заперечення призводить до перетворення речі у свою протилежність, до появи нової речі. На основі цієї речі теж може виникнути й виникає наступне (друге) заперечення. І так далі. Наприклад, коли зернина потрапляє в сприятливі умови (в ґрунт), відбувається процес додавання певної кількості матерії й енергії, "активнішою" стає протилежність під назвою "асиміляція". Вона й сприяє заміні зернини стеблом (перше діалектичне заперечення). Але ж це продовжується й далі, тобто в процесі другого заперечення стебло перетворюється на колос із зерном. Відбувається синтез, з'являється зерно, але не попереднє, а нове і в більшій кількості. Якщо в ролі першого заперечення виступає одна з протилежностей самої речі, що постійно змінюється, розвивається, то в ролі другого заперечення постає одна з протилежностей речі, котра щойно утворилася. Напрям розвитку яскравіше проявляється в другому запереченні, хоча це помітно й раніше.

Кожна протилежність, яка присутня в речі, виконує роль не тільки заперечення, а й містить у собі утвердження1. Після загибелі старого вона виступає тим стрижнем, на основі якого здійснюється синтез життєздатних елементів віджилої речі. Щодо другого заперечення, то воно служить і формою утвердження наслідків розвитку відповідного об'єкта.

Заперечення, що відбувається в об'єктивній реальності, фіксується за допомогою категорій заперечення, наступності й конструкції, котрі перебувають у діалектичному взаємозв'язку. Категорія утвердження вводиться для позначення внутрішньо необхідного зв'язку між речами (старого і нового, які є взаємозв'язаними стадіями розвитку одного й того ж). Цим "одним і тим

же” є об’єктивна реальність.

Старе, як правило, зникає не безслідно, а концентрується в новому, зазнає в ньому переробки, тобто “зняття” (переборюється і разом з тим зберігається). Життєздатні елементи старого утримуються, синтезуються в новому.

У процесі розвитку категорія “заперечення” фіксує момент перервності, а категорії “наступності” й “утвердження” - моменти неперервності. Тому загалом розвиток становить діалектичну єдність перервності й неперервності. Утвердження (конструкція) має внутрішній характер, є наслідком постійної боротьби протилежностей у самій речі.

Однак заміна одного явища іншим не завжди є розвитком. “Інше” може виявитися не новим, а навіть менш розвиненим від попереднього. Проте нове зрештою прокладає собі дорогу через безліч випадковостей і тому є нездоланним.

Вважаючи головною тенденцією розвитку прогрес, матеріалістична діалектика разом з тим не заперечує й наявності таких змін, які не ведуть до виникнення нового - регресу. Це протилежні категорії, які відображають істотні сторони розвитку. Якщо прогрес можна зобразити висхідною лінією, а регрес - спадною, то їх єдність у найабстрактнішому вигляді можна зобразити однією висхідною лінією. При конкретнішому схематичному його зображенні, коли регрес виступає підпорядкованим моментом, розвиток нагадує собою спіраль.

Названі категорії в їх діалектичному взаємозв’язку описують закон заперечення заперечення. Подвійне заперечення в назві закону пояснюється тріадним характером заперечення (хоч і не завжди), а також означає безкінечність заперечення.

Отже, структура цього закону розкриває, по-перше, безперервність процесу розвитку, по-друге, заперечення першого заперечення вказує на те, що другим запереченням якість, яка була піддана запереченню у вихідному пункті, ніби поновлюється на новому, вищому ступені. Безперервність процесу розвитку визначається тим, що будь-яка якість “старіє” й заходить у суперечність з новим. Заперечення заперечення є виразом нездоланності нового й поступального характеру розвитку. Заперечення заперечення полягає в тому, що заперечення першого вказує на те, що другим запереченням ніби поновлюється на новому, вищому ступені якість, яка була заперечена у вихідному пункті.

Цей закон відображає розвиток у його формі та результаті. Повністю він проявляється лише у відносно закінченому циклі розвитку об’єкта. Завдяки цьому закону вимальовується загальна картина розвитку об’єкта (від його суперечливої єдності, через боротьбу й руйнування - до синтезу в новій, вищій єдності).

Заперечення речі своєю протилежністю призводить до розв’язання відповідної суперечності шляхом зруйнування й перетворення її у свою протилежність. Та розвиток на цьому не припиняється. З виникненням нової речі народжується й нова суперечність, нове заперечення, яке виступатиме рушійною силою подальшого розвитку.

Закон заперечення заперечення має велике методологічне значення,

оскільки дає змогу з'ясувати внутрішню логіку й загальний напрям розвитку. Наголошуючи на минущому характері всього існуючого, він вказує на перспективу подій.

Усвідомлення тенденції поступального процесу дає змогу зрозуміти, в якому напрямі розвиваються події, і тому має велике теоретичне й практичне значення.

Діалектичне заперечення - це критичний метод освоєння й розвитку всього нагромадженого людством досвіду. Як метод він дає можливість зрозуміти, куди йде розвиток, що приречене на загибель, а що має свою перспективу, що є новим. Незважаючи на певні відступи, нове перемагає.

Цей закон націлює нас на дбайливе ставлення до попереднього досвіду, на боротьбу проти віджилих порядків, за утвердження нового. В цьому плані важливо виявити нове й підтримати його. Кожен має прагнути оволодіти почуттям нового, бачити перспективу.

Закон дає змогу збагнути суперечливий характер історичного процесу, бачити те, що поступальний характер розвитку іноді переривається відступами, зигзагами, поворотами. І все ж прогресивна тенденція в остаточному підсумку перемагає, людство рухається по висхідній лінії. Знання цього служить нам основою оптимізму.

Отже, закони діалектики виражають найсуттєвіші зв'язки й відношення об'єктивного світу. Діючи в єдності та взаємозв'язку, вони характеризують складний багатогранний процес розвитку об'єктивної реальності. Так, процес переходу кількісних змін у якісні і навпаки включає в себе і суперечливість, і діалектичне заперечення. Єдність і боротьба протилежностей, безумовно, включає в себе кількісно-якісні відношення і заперечення заперечення, в процесі заперечення єдине роздвоюється на старе й нове, між ними відбувається боротьба, перехід кількісних змін у якісні.

6.5. Категорії діалектики

а) Поняття про категорії

Будь-яка наука має свої категорії, тобто загальні поняття (маса, енергія, життя, війна, мир тощо). Філософські категорії - це найзагальніші (гранично широкі) поняття, що виражають універсальні характеристики та відношення матеріального й духовного світу, в яких і через які здійснюється філософське мислення й які служать вихідними принципами пізнання й духовно-практичного перетворення світу. Тому філософське знання має категоріальний характер. Природа категорій така сама, що й законів. У формально-логічному відношенні закон є судження (відношення категорій). Самі ж категорії є окремими поняттями, які виражають внутрішнє, суттєве відношення між явищами, й тому певною мірою теж є законами. У свою чергу кожен закон може бути зведений до певного поняття (категорії). Та діалектику цікавлять не так окремі категорії, як співвідносні (парні) категорії. Саме останні й виражають взаємозв'язок і рух, що притаманні об'єктивній та суб'єктивній реальності. Тому співвідносні категорії називають ще неосновними законами діалектики.

Кожна наука через свої категорії здійснює пізнання. Разом, у сукупності,

вони утворюють науковий апарат (систему знань) певної науки, в якій відображаються істотні сторони предметів, процесів і явищ.

Категорії філософії відрізняються від будь-яких понять тим, що вони всезагальні. Це пояснюється тим, що об'єкт філософського дослідження не обмежується жодними рамками, як це буває в будь-якій іншій науці. Тому й філософські категорії не мають меж у своєму обсязі (як це трапляється в інших науках). Система категорій діалектики становить ідеальний каркас, основу філософського знання. Саме вони і є мовою філософії, засобом філософствування.

Філософські категорії виникають і розвиваються разом із самою філософією. Зрілість визначається її досконалістю, наповненістю й особливістю взаємозв'язку її категорій. Останній формує і зумовлює їх зміст. Розвиток категорій - це розвиток зв'язку між ними. В основі цього зв'язку лежать історичний спосіб розгляду, методи мислення, які визначають місце і роль категорій у системі філософського знання.

Спосіб мислення виконує функцію логіки, форм знання. В ній саме мислення усвідомлюється й розглядається як об'єкт. У процесі пізнання категорії здійснюють вимоги логіки. Філософи вважають, що яка логіка, таке й функціонування категорій у системі знань. Тому проблема систематизації категорій завжди посідала чільне місце і їй надавали великого значення. Так, в античності Арістотель відкрив і систематизував десять категорій ("сутність", "кількість", "якість", "відношення", "місце", "час", "положення", "стан", "дія" " страждання"). Категорії "матерія", "форма", "причина" і "мета", які теж були ним сформульовані, чомусь не увійшли до цієї системи. Це була недосконала система, яка визначалась логікою Арістотеля. І. Кант створив свою систему категорій. До неї ввійшли категорії "кількість", "якість", "відношення", "модальність" (на його думку - додосвідні форми мислення). Це була досконаліша система, проте ще не наукова.

Уперше динамічну систему категорій запровадив Гегель. Вона розвивалася, в ній категорії були пов'язані єдністю походження й розвитку, що обумовлювався силою внутрішніх суперечностей. Та, на жаль, розуміння категорій у Гегеля було містифікованим. Це була логіка свідомості, яка втратила зв'язок з людиною, тобто мислення розвивалося з самого себе і категорії розглядались як самостійні творчі сутності.

Ідеалістичні погляди на природу категорій є панівними і в сучасній західній філософії. Так, представники неотомізму відстоюють релігійно-ідеалістичне походження категорій, стверджуючи, ніби вони існували спочатку в божому розумі як прообрази реальних речей, властивостей і відношень. У логічному позитивізмі (Р. Карнап, О. Нейрат та інші) філософський аналіз категорій підміняють формально-логічним аналізом мовних термінів. На їхню думку, категорії - це суто суб'єктивні утворення, результат логічної діяльності людей, їх домовленості між собою тощо.

Наукова філософія розуміє категорії як загальні форми пізнавально-світоглядного ставлення людини до природи, суспільства і свого власного буття. Категорії - це результат реально-практичної взаємодії людини і світу,

відображення об’єктивного в суб’єктивному. Тому вони об’єктивні за змістом і суб’єктивні (ідеальні) за формою. Вони універсальні й необхідні. Це абстракції, наповнені живим, конкретним змістом, що є в предметах і явищах об’єктивного світу й пізнаються людиною.

Категорії філософії мають історичний характер. Вони не вічні. їх формування здійснювалося поступово, у тісному зв’язку з історичним розвитком і розвитком пізнання. Історичний характер категорій проявляється у двох відношеннях. З одного боку, старі категорії, змінюючись разом з розвитком науки й пізнання, наповнювались новим змістом. З другого - з розвитком науки й практики виникали нові філософські категорії. Наприклад, в останні десятиріччя філософське мислення збагатилось такими категоріями, як “система”, “елемент”, “структура”, “структурні зв’язки” тощо.

Особливою рисою співвідносних категорій є їх взаємозв’язок. Вони тісно пов’язані одна з одною, здатні переходити одна в одну. Зв’язки між ними є гнучкими, рухливими, релятивними. Об’єктивною основою таких взаємозв’язків є матеріальна єдність світу.

На відміну від діалектико-матеріалістичного розуміння категорій, метафізики вважають, що категорії незмінні, не можуть переходити одна в одну. Таке розуміння категорій не відповідає дійсності. Виходячи з діалектичного характеру світу, потрібно розглядати поняття в їхньому русі, взаємозв’язках і взаємопереходах.

Важливою особливістю філософських категорій є й те, що вони виступають вузловими пунктами, ступенями пізнання. Фіксуючи всезагальні властивості й зв’язки, виявлені на тій чи іншій стадії розвитку пізнання, вони відображають особливості кожної стадії й є “опорними пунктами” людського пізнання. Це й свідчить про історичний характер категорій діалектики. Принцип історизму допомагає встановити конкретні етапи досліджуваного об’єкта (вихідний пункт, актуальний стан і перспективи розвитку). Цей принцип широко використовується в науці і практиці. Діалектичний стиль мислення можливий лише на основі глибоких знань і вмілого використання філософських категорій.

Категорії філософії виступають і як всезагальні форми мислення. Будь-яка людина, незалежно від того, вивчала вона філософію чи ні, в процесі мислення використовує ці категорії. В першому випадку вона використовуватиме їх свідомо, в другому - стихійно.

Знання категорій дає змогу усвідомити й цілеспрямовано досліджувати різні зв’язки й відношення в предметах, явищах, які ми вивчаємо, орієнтує щодо тих сторін і аспектів, на які необхідно звернути увагу для розкриття сутності предметів і явищ.

Філософські категорії виконують і ряд інших функцій. Найважливішими з них є світоглядна й методологічна. Перша проявляється в тому, що зміст кожної категорії формує певні уявлення про суттєві властивості й відношення об’єктивного світу, про ту чи іншу сторону об’єктивної реальності. Проте категорії є не лише універсальними формами знання, а й нормами оцінок. Оцінити предмет - значить виокремити його духовно-практичну цінність, тобто

виразити своє ставлення до нього. А це вже має світоглядне значення.

Методологічна функція категорій полягає в тому, що вони задають пізнанню початкові умови й перспективи його здійснення, розширюють його межі, утворюють критерії осмислення й розуміння реальності, організовують рух думки, прогнозують результати пізнання. Через них проявляється активність суб'єкта. Будучи методологічними принципами, вони пронизують увесь процес наукового мислення, всі сторони знання. Вбираючи в себе результати спеціальних наук, філософські категорії збагачують власний зміст і цим підвищують свою методологічну цінність.

І все ж досі не існує завершеної і загальноприйнятої системи категорій. Вихідними точками її побудови є:

. принцип відображення, згідно з яким філософські поняття мають досвідний характер; принцип єдності діалектики, логіки і гносеології, згідно з яким категорії діалектики є одночасно найзагальнішими формами буття й пізнання; . принцип відповідності історичного й логічного, згідно з яким логічну послідовність категорій необхідно розглядати відповідно до їх історичного виникнення й розвитку. Основою для побудови досконалої класифікації категорій є принципи діалектики (принципи взаємозв'язку й розвитку). Деякі парні категорії, які відображають буття й свідомість, зараховують до універсальних зв'язків (одиничне, особливе, загальне та сутність і явище), інші називають зв'язками структури (зміст, форма, система й елемент, ціле й частина). Останню, що відображає мінливість буття й свідомості, - зв'язками детермінації (причина і наслідок, необхідність і випадковість тощо).

б) Одиничне і загальне

Чи не найвідомішими і чи не найважчими для аналізу є категорії одиничного, особливого й загального (всезагального). Відповідно до їх змісту, весь світ складається з нескінченої множини предметів, процесів, явищ, властивостей, відношень. У кожному є ознаки, які відрізняються від ознак інших предметів, явищ і роблять їх неповторними, єдиними у своєму роді. Такі ознаки називають одиничними. Таким одиничним у будь-якої конкретної людини є риси її обличчя, манера тощо. Іноді як приклад одиничного наводять ознаки, які відрізняють людину від усіх інших явищ дійсності. Це не так, оскільки поняття "людина" є загальним поняттям, а відтак ознаки, відображені в ньому, також є загальними. Одиничними будуть ознаки, які відрізняють конкретну людину, наприклад Т. Г. Шевченка, від усіх інших людей.

Проте в кожному предметі є ще й ознаки подібності чи тотожності з ознаками інших предметів або явищ. їх називають загальними. Наприклад, у будь-якій конкретній людині спільними ознаками з іншими людьми буде її здатність труди-тися, належати до певного класу тощо. Загальними ознаками будь-якої частинки речовини є наявність у ній певної маси, руху тощо.

Загальні ознаки можуть істотно відрізнятися за ступенем за-гальності. Загальною буде й ознака, характерна лише для двох явищ. Проте є й ознаки, притаманні всім чи більшості явищ дійсності. Так, усім предметам, процесам притаманні сутність, форма, причина виникнення тощо. Такі ознаки називають всезагальними. їх відображають у категоріях діалектики. Іноді поняття

“всезагальні” вживаються й у вужчому розумінні - в значенні ознаки, що притаманна лише явищам певного роду. Скажімо, ознака трудитися притаманна лише людям.

Від категорії одиничного й загального (всезагального) відрізняють категорію особливого, яка виражає діалектичний взаємозв’язок всезагального й одиничного. Категорія особливого має відносний характер. Вона виступає то як загальне стосовно одиничного, то як одиничне стосовно всезагального. Ця категорія виражає різні сторони й форми прояву загальних закономірностей в окремих речах, явищах.

У логіці особливі ознаки називають видовими, а загальні - родовими. Особливе називають і частковим, частковістю. Названі категорії можна розглядати як “одиничне” і “загальне”, “особливе” і “всезагальне”.

Вирізняють ще й категорію “окреме”. Вона виражає конкретне явище, яке включає в себе одиничні й особливі, загальні та всезагальні ознаки. “Окреме” - це категорія, що об’єднує, синтезує зміст усіх чотирьох категорій, взаємозв’язок яких можна розуміти таким чином: одиничне - теза, загальне - антитеза (протилежність одиничному), а окреме - синтез (цих протилежностей). З іншою парою: особливе - теза, всезагальне - антитеза, окреме - синтез. Якщо, наприклад окремим є старогрецький філософ Платон, то одиничним є його риси обличчя чи те, що він був учителем Арістотеля, засновником європейського об’єктивного ідеалізму. Загальним же - те, що він був греком, ідеалістом тощо. Його одиничні ознаки є одночасно і його особливими ознаками.

Свого часу В.І. Ленін так характеризував взаємозв’язок категорій “окреме” й “загальне”: “...Окреме не існує інакше як у тому зв’язку, який веде до загального. Загальне існує лише в окремому, через окреме. Всяке окреме є (так чи інакше) загальне. Всяке загальне є частинка або сторона, або сутність окремого. Всяке загальне лише приблизно охоплює всі окремі предмети. Всяке окреме неповно входить у загальне і т. д. і т. д.”.

У чому ж виявляється об’єктивний характер загального й одиничного? Багато філософів визнають існування одиничного, але заперечують наявність загального в самих речах. Вони виходять з того, що світ складається з окремих речей, явищ. Якщо так, то чому, яким сторонам, граням в об’єктивній реальності можуть дорівнювати за змістом загальні поняття? Нічому, - вважає дехто з філософів, оскільки загальне - це лише ім’я, якому насправді відповідає не загальне, а лише окреме (номіналісти).

Інші вважають, що загальні поняття відображають щось реально існуюче (реалісти). На їхню думку, загальні поняття існують реально, об’єктивно, вони існували й до виникнення світу. Окремі явища є копіями цих понять.

І номіналісти, і реалісти припускаються однієї й тієї ж помилки: не бачать загального в самих речах, не розуміють, якому об’єктивному аналогу відповідають загальні поняття. Причиною цього є метафізичний підхід до дослідження питання про об’єктивний характер загального. І перша і друга школи прагнули з’ясувати, що робить одну властивість предмета одиничною чи загальною у внутрішньому змісті самої цієї властивості, розглядали її

ізольовано від властивостей інших предметів. Не знаходячи у внутрішньому змісті явищ того, що вони шукали, номіналісти вважали, що загального не існує взагалі, а реалісти почали шукати загальне поза матеріальним світом. І перший і другий висновки є помилковими. Загальною чи одиничною властивість предмета "робить" не її внутрішній зміст, а її відношення до властивостей інших явищ. Так, властивість першого електронного мікроскопа бути електронним перебувала у відношенні його відмінності до властивостей усіх інших мікроскопів і була з-поміж цих причин одиничною. Тепер зазначена властивість цього мікроскопа (якщо він зберігся) буде загальною, оскільки перебуває вже у відношенні схожості до властивостей інших таких мікроскопів. Номіналісти й реалісти абстрагувалися від таких відношень (заперечували їх об'єктивність) і тому їх пошуки загального були приречені на невдачу. Та оскільки ці відношення існують об'єктивно, загальне й одиничне також об'єктивні.

У чому ж полягає діалектичний характер цих категорій?

По-перше, вони є протилежностями. А це означає, що вони можуть взаємоперетворюватись одна в одну. Так, поява у деяких тварин нової властивості, яка сприяла їх виживанню, незабаром з одиничної перетворилась у загальну. І навпаки, загальна ознака тварин, що суперечила новим умовам їх життя, з часом стала одиничним, а потім і зовсім зникла.

Діалектика одиничного й загального полягає в тому, що відмінність між ними відносна. Те, що є загальним в одному випадку, в іншому є одиничним. Наприклад, рух, будучи загаль-ною ознакою всіх речей, виступає й одиничною ознакою світу в цілому. Відносною є й відмінність між загальним та особливим. Особливе теж може бути одночасно загальним і навпаки. Так, наявність молочних залоз є особливістю деяких хребетних і загальною ознакою ссавців. Проте відносну відмінність між цими поняттями не потрібно ігнорувати, насамперед на практиці.

Діалектичний характер цих категорій полягає в тому, що вони не можуть існувати ізольовано одна від іншої. Нема явищ, які б складались лише з одиничних чи загальних ознак. Кожне явище становить собою єдність одиничного й загального, яка виражається категорією "окреме".

Знання категорій "одиничне", "загальне" і "всезагальне" має велике значення для людського пізнання та практики.

в) Сутність і явище

У системі категорій матеріалістичної діалектики "сутність" і "явище" займають особливе місце. Це обумовлюється тим, що процес пізнання дійсності починається саме з вивчення явищ і далі йде до розкриття їх сутності. Під явищем ми розуміємо зовнішню сторону об'єктивної реальності, яка безпосередньо дається нашим органам чуття. Об'єктивна дійсність має і внутрішню сторону, недоступну для її прямого сприймання органами чуттів. Ця сторона дійсності називається сутністю. Вона є як внутрішній, повторюваний і відносно тривалий зв'язок речей і явищ. Це внутрішня основа явищ, загальне і повторюване в них. Явище ж є виявленням (проявом) сутності.

Отже, сутність - це внутрішня природа, внутрішній спосіб існування

предметів і явищ дійсності, основне відношення, що існує в предметі й між предметами, внутрішня суперечність - тобто те, що являє собою джерело руху й розвитку предмета чи предметів. Явище - це зовнішня, більш рухома сторона об'єктивної дійсності, яка є формою вираження сутності.

Ці категорії - це взаємопроникаючі сторони процесу розвитку, де сутність є основою, а явище - його конкретною реалізацією через перериви поступовості. В цьому плані сфера сутності - це сфера загального, а сфера явища - прояв одиничного. Разом ці категорії становлять діалектику втілення в речах взаємопроникаючих сторін єдиного процесу їх розвитку. Наприклад, Б. Рассел вважав, що питання про сутність є питанням лише про те, як вживати слова1. Метафізики ж, як правило, невиправдано протиставляють ці категорії.

Наукова філософія розкриває справжню природу цих категорій, їх суперечливого зв'язку. В. І. Ленін виразив цей зв'язок у формулі: "Сутність являється. Явище істотне". Ця єдність виражається насамперед у тому, що сутність як щось внутрішнє виявляється, прориває ться на поверхню у формі тих чи інших явищ. Наприклад, сутністю життєдіяльності живих організмів є обмін речовин. Він проявляється в таких явищах, як ріст та розмноження організмів. Рослина за своєю внутрішньою природою виступає як сутність. У ній відбувається обмін речовин з ґрунтом та атмосферою. Рослина як явище - це різні її види. Інший приклад. Сутність літературного процесу виражається у відображенні життя засобами художнього узагальнення, у створенні образів, у типізації. Творчість же виступає в явищах поезії, прози, критики. Те ж саме можна сказати й про мистецтво в цілому.

Сутність і явище - об'єктивні. Вони становлять собою нерозривну єдність, хоча й мають суперечливий характер. Ця суперечливість проявляється у взаємодії двох сторін дійсності. Сутність, яка виражає внутрішню сторону дійсності, стабільніша, загальніша. Явище виражає сутність, воно одиничне, зовнішнє, рухоміше від першої.

Протиріччя між сутністю і явищем має вигляд суперечностей між загальним і одиничним. Вони набирають різних форм, однією з яких є їх зовнішня протилежність, що фіксується поняттям "в и д и м і с т ь". Будучи формою явища, вона - не примара, породжена фантазією суб'єкта. Це реальне явище, яке має свою об'єктивну основу. Цією основою є протиріччя самої сутності процесу, а також суперечливий взаємозв'язок сутностей різних систем. Поняття "видимість" може виражати й суб'єктивну ілюзію, що є результатом безпосереднього співвідношення між "емпіричним явищем" і абстрактною суттю.

В.І. Ленін наголошував, що позірне є сутність в одному її визначенні, в одній з її сторін, в одному з її моментів. Він звертав увагу на внутрішній зв'язок видимості й сутності.

Абсолютизація видимості як сутності "в одному з її моментів" є гносеологічним джерелом перекрученого відображення дійсності. Ігнорування цього "моменту" призводить до відриву сутності від явища, що виключає можливість його природного пояснення.

Пояснити видимість - означає розкрити її об'єктивну основу. Це має

особливе значення в пізнанні суспільних явищ, в яких процес вираження сутності має надто складний характер, оскільки суспільна діяльність реалізується через цілепокладаючу діяльність певних соціальних сил.

Виявлення сутності у формі видимості має свою основу в природі самої сутності. Як форма явища, видимість об'єктивна, виражає сутність. Проте виражаючи сутність специфічно (в єдності з іншими факторами), вона може виступати джерелом суб'єктивних ілюзій у пізнанні, оскільки воно зупиняється на ступені безпосередньої фіксації видимості. Лише глибокий теоретичний аналіз, що ґрунтується на наукових методологічних принципах, розкриває справжню суть явищ, в якій би формі вони не виступали.

В.І. Ленін розумів сутність як процес. Він наголошував, що "визнання яких-небудь незмінних елементів, "незмінної суті речей" і таке ін. не є матеріалізм, а є метафізичний, тобто антидіалектичний матеріалізм"1. Узагальнюючи історію наук, він зробив висновок про те, що "...суть речей або "субстанція" теж відносні; вони виражають тільки поглиблення людського пізнання об'єктів".

Сутність не є чимось назавжди даним як з точки зору її об'єктивної невичерпності, так і з точки зору її змін у процесі розвитку. Її мінливість обумовлена її внутрішньою суперечливістю. Тому й сама діалектика є вченням про вивчення суперечностей в самій сутності речей. У процесі розвитку сутність розгортає свій зміст (виступає і як основа, і як розвинений зміст). Розгортання сутності здійснюється за об'єктивними законами, які виступають регуляторами, "організуючими принципами" розвитку, виконують свою дію в певних умовах. В єдності з цими умовами об'єктивні закони визначають процес становлення сутності.

Сутність і закон - явища однопорядкові, оскільки виражають поглиблене пізнання людиною світу. Ці категорії виражають відношення однієї й тієї ж сфери - сутності. Проте ця однопорядковість не означає їх повної тотожності. Відношення сутності і явища - це своєрідне відношення процесу та його регуляторів. Пізнання закону є пізнанням сутності в аспекті тенденцій її саморозгортання. Закон співвідноситься і з явищем як відображенням стійкого в ньому, тобто того, що робить явище суттєвим, не обумовлюючи його в цілому. Звідси В. І. Ленін робив висновок про те, що будь-який закон є вузьким, неповним, приблизним1. Він, як певна тенденція, діє в певних умовах, хоча його дії повністю не збігаються з тенденцією. Закон "формує" явище не безпосередньо, а через складний взаємозв'язок з конкретними умовами. Це свідчить про те, що на формування явища впливають ще й інші фактори. Тому й завдання науки полягає в тому, аби знайти загальне, виокремити основу явищ. К. Маркс з цього приводу зазначав: якби форма прояву і сутність речей безпосередньо збігалися, то будь-яка наука була б зайвою. Діалектико-матеріалістична філософія, відстоюючи наукове тлумачення цих категорій, різко критикує різні ідеалістичні й агностичні вчення з цього питання.

Якщо наука не хоче відставати від життя, вона має постійно прагнути до глибинного проникнення пізнання в закономірності предметів і процесів. Завдання науки полягає в тому, щоб осягнути сутність. Варто пам'ятати мудру

пораду І.П. Павлова, котрий, звертаючись до молоді, говорив, що, вивчаючи, експериментуючи, спостерігаючи, потрібно прагнути не залишатися на поверхні фактів, прагнути проникнути в таємницю їх виникнення, наполегливо шукати закони, які ними управляють.

Знання законів розвитку світу, розуміння сутності явищ природи й суспільства сприятимуть зменшенню залежності людини від природи, сприятимуть становленню її справжньої свободи.

г) Причина і наслідок

Всесвіт являє собою суцільний взаємозв'язок предметів і явищ. Процес його пізнання здійснюється від абстрактного розуміння причинності (як зв'язку всього) до пізнання конкретних причинних залежностей у різних сферах дійсності й до дослідження самої категорії причинності. В.І. Ленін з цього приводу писав, що минули тисячоліття, перш ніж зародилась ідея "зв'язку всього", "ланцюга причин".

Цим самим було встановлено, що світ - це не хаос предметів, процесів і явищ, а впорядковане, взаємопов'язане й взаємообумовлене ціле. Ця впорядкованість світового цілого виступає як закономірність. У світі жодне явище, жоден зв'язок не виходить за межі цієї закономірності.

Взаємозв'язок і взаємообумовленість предметів і явищ різноманітні. Категорії "причина" й "наслідок" узагальнюють і виокремлюють одну із конкретних і специфічних форм цього взаємозв'язку, зокрема ту, яка свідчить про те, що кожне явище чи група, які взаємодіють між собою, породжує інші. Тобто, явище, яке викликає до життя інші явища, виступає стосовно другого як причина. У свою чергу результатом дії причини є наслідок. При цьому необхідно відрізняти причину від приводу. Привід - це подія, яка безпосередньо передує іншій події, створює можливості для її появи, але не породжує і не визначає її.

Причинно-наслідковий зв'язок має свої особливості, завдяки чому його можна виявити й дослідити. Однією з них є певне слідування явищ у часі: причина передує наслідку. Це пояснюється тим, що між причиною і наслідком існує "генетичний" зв'язок. На певному ступені розвитку причина породжує наслідок. Проте не можна вважати, що причинно-наслідковий зв'язок установлюється лише на основі послідовності явищ у часі.

Перевірку стосовно причинності та її обґрунтованості здійснює людська практика. Не кожна послідовність явищ у часі є зв'язком причини й наслідку. До неї можна зарахувати лише ту, за якої існує зв'язок породження одного явища іншим. Послідовність у часі є лише зовнішньою ознакою причинно-наслідкових зв'язків.

Важливим моментом цього зв'язку є його необхідний характер. Це означає, що певна сукупність причин і умов викликає певні наслідки. В цьому й полягає тотожність причини і наслідку, тобто зміни в причині ведуть до зміни в наслідку, що повторюється за певних умов. Проте необхідний характер причинно-наслідкового зв'язку потрібно відрізняти від необхідності, бо є випадкові зв'язки причини і наслідку.

Саме суттєві, тривкі причинно-наслідкові зв'язки виступають як

необхідність, як закон певного кола явищ. Це не означає, що категорія “закон” фіксує лише причинно-наслідковий зв’язок. Вона може одночасно фіксувати як зв’язок суттєвих явищ (зв’язок форми і змісту), так і тенденцію, напрям розвитку тощо.

Система причинно-наслідкових зв’язків включає в себе визнання їх об’єктивного характеру, що органічно випливає з єдності матеріального світу. Субстанцією світу є матерія, що постійно змінюється й існує об’єктивно. Отже, причинний зв’язок матеріальних явищ об’єктивний, як і сама субстанція. Що стосується суб’єктивних причин історичних подій, то їх наявність не суперечить об’єктивному характеру причинності, оскільки вони теж породжуються матеріальними факторами, та й самі суб’єктивні причини не виходять за межі об’єктивної причинності (від людей не залежить форма причинного зв’язку). За певною причиною, за певних умов, завжди настає конкретний наслідок.

Послідовний матеріалізм завжди виступав і виступає з позицій детермінізму, тобто визнання загального характеру причинності, її об’єктивного характеру. Ідеалізм же, навпаки, заперечує причинність, її об’єктивність. Так, Д. Юм зводив причинно-наслідковий зв’язок до психологічної звички, що пояснювалося його нерозумінням ролі практики як моменту причинності. І. Кант вважав причинність апріорною формою мислення, яка лише вносить порядок у хаос відчуттів суб’єкта. Іноді ідеалісти просто зводять причинність до функціональної залежності.

Проте якщо виходити з того, що в світі панує хаос безпричинних явищ, то де впевненість, що за певною причиною за певних умов ітиме певний наслідок? Адже в кожній голові цей зв’язок причин і наслідків може скластися досить своєрідно.

Заперечення причинності відбувається у формі теології, різних ідеалістичних вчень, згідно з якими розвиток у світі здійснюється не під впливом внутрішніх причин, а під впливом зовнішньої сили, яка спрямовує цей процес до наперед заданої мети (ентелехія в Арістотеля, телеологія тощо).

У природі, суспільстві ми зустрічаємося з фактами доцільності, але пізнання їх переконує нас у тому, що вони не викликані наперед заданою метою, яка немовби диктується надприродною силою, а відбуваються в результаті природних причин. Факт доцільності у живій природі свого часу матеріалістично обґрунтував Ч. Дарвін, а у вищій нервовій діяльності тварин і людини - І.П. Павлов.

Дослідження справжніх причин історичного розвитку і його законів спростувало ідеалістичні вчення, згідно з якими розвиток суспільства є хаосом взаємодій розрізнених індивідів, які підкоряються волі начальства чи критично мислячій особистості. Воно відкинуло й метафізичне розуміння зв’язку причини й наслідку як застиглих, ізольованих протилежностей, виключених із загального зв’язку явищ. Згідно з науковим вченням, суспільство - це жорстко детермінований процес, який відбувається під впливом змін у способі виробництва матеріальних благ, вирішальна роль в якому належить народу.

Дія причини завжди залежить від умов, тому й вона змінюється зі зміною

останніх. Одна й та ж причина в різних умовах може породжувати різні наслідки і навпаки. Наприклад, кінь може впасти як від швидкої їзди, так і від тривалого стояння в конюшні.

В універсальній взаємодії світового цілого причина і наслідок переплітаються між собою. Звідси випливає, що наслідок може породжуватись не однією, а кількома причинами одночасно, і тому потрібно з'ясувати, як діють окремі причини, встановити основу їх взаємодії (визначальні причини).

У розвитку природи і суспільства необхідно відрізняти основні та неосновні, головні й неголовні, внутрішні й зовнішні та інші причини. Головні причини визначають хід розвитку в основних, вирішальних моментах. Другорядні - окремі сторони, нюанси наслідку. Наукова філософія надає вирішального значення не зовнішнім, а внутрішнім причинам. Зовнішні причини можуть прискорювати або гальмувати хід розвитку, але не визначають його.

Стосовно суспільства вирізняють, крім об'єктивних, ще й суб'єктивні причини. Об'єктивні - це ті, які не залежать від волі й свідомості людей. До суб'єктивних належить діяльність різних партій, формування класових завдань тощо. Як відомо, події в історії завжди пов'язані з діяльністю людей. Якщо наявні об'єктивні передумови, тоді суб'єктивний фактор стає вирішальним.

Взаємозв'язок причини і наслідку передбачає їх взаємоперехід, оскільки в процесі загального розвитку причина може виступати як наслідок попереднього (того, що його породило) явища, а наслідок - причиною, яка породжує інші дії.

Наслідок також не залишається пасивним стосовно причини, що його породила, він активно впливає на останню. Наприклад, розвиток промисловості позитивно впливає на розвиток сільського господарства і навпаки.

Зі сказаного можна зробити висновок, що категорії причини і наслідку є необхідною умовою пізнання людиною світу.

д) Необхідність і випадковість

З викладу попереднього матеріалу відомо, що зв'язки між предметами і явищами бувають різні: стійкі, суттєві, які виражають основні тенденції розвитку, і нестійкі, несуттєві, що необумовлені загальною тенденцією, законами розвитку.

Названі категорії і відображають ці два види зв'язку.

Необхідність визначає те, що закономірно випливає з внутрішнього, суттєвого зв'язку предметів, процесів та явищ, що обумовлено усім попереднім розвитком і внаслідок цього настає чи повинно настати.

Випадковість виражає те, що випливає із зовнішніх зв'язків між явищами.

У цілому для ідеалістів ці категорії є продуктом духу, мисленої діяльності людей. І не більше. Наприклад, для Канта вони - апріорні поняття розуму. Для інших - щось аналогічне.

Для матеріалістів характерним є визнання об'єктивної необхідності, хоча й метафізичні матеріалісти (XVII-XVIII ст.) заперечували об'єктивний зміст випадковості, вважаючи її суб'єктивною за змістом категорією, яка відображає наше незнання причин і явищ. Для метафізичних матеріалістів усе в світі має необхідний характер і немає нічого випадкового. Вони обґрунтували це на тій

основі, що не існує у світі безпричинних явищ. Будь-який каузальний зв'язок вважали необхідним. Така точка зору веде до фаталізму й не виводить за межі теологічного погляду на світ. І справді, якщо у світі все заздалегідь передбачене (визначене), обов'язково має відбутись, то, по-перше, людина нічого не може змінити, а повинна лише пасивно слідувати перебігу подій. По-друге, така необхідність не відрізняється від долі, божественного приречення; волею-неволею веде до визнання зодчого Всесвіту (Бога).

Таке розуміння необхідності “не підносить" випадковості до рівня необхідності, а “принижує" необхідність до рівня випадковості. І справді, якщо другорядні, несуттєві обставини за їх значимістю прирівняти до глибоких, суттєвих, то відмінність між першими й другими зітреться. Наука потоне в безлічі випадковостей замість того, щоб за випадковістю знаходити необхідність, закони розвитку.

Існує й інша крайність у метафізиків. Чимало з них перебільшують значення випадковості, ігноруючи необхідність. Є й точка зору, згідно з якою певні явища чи процеси можуть бути або випадковими, або необхідними, але не можуть бути одночасно тим і іншим. При цьому вважається, що на увагу заслуговує лише необхідне, тобто наука має займатися лише відомими явищами. Проте вона має досліджувати в першу чергу невідоме.

Таким чином, ідеалісти заперечують об’єктивний зміст категорій необхідності й випадковості. Ці категорії у них в остаточному підсумку є продуктом діяльності суб’єкта. Погляди метафізичних матеріалістів часто збігаються з точкою зору ідеалістів у визнанні суб'єктивного характеру категорії “випадковість". Існує й протилежність між метафізичною та діалектичною точками зору на співвідношення випадковості й необхідності. Метафізики вважають необхідність і випадковість абсолютними протилежностями.

Діалектичне розуміння співвідношення цих категорій було закладене Гегелем. Вважаючи категорії проявом світового духу, він відкрив діалектичний взаємозв'язок необхідності й випадковості. З'ясовуючи категорію необхідності, він вважав, що й “випадковість" має свою основу, тому що вона випадкова і так само не має своєї основи, бо вона випадкова. Інакше кажучи, випадковість має зовнішню основу, не маючи внутрішньої. Але вона не безпричинна, хоч і викликається зовнішніми, побічними, несуттєвими причинами.

Як вважають метафізики, необхідність і випадковість не абсолютні протилежності. Вони взаємопроникають, перебувають у взаємодії, є рухомими, відображаючи взаємопереходи явищ в об’єктивній реальності.

Випадковість необхідна, оскільки випливає із загальної закономірності, обумовлена діяннями причинності, випливає із загального зв'язку явищ. Водночас випадковість не викликається внутрішніми, суттєвими причинами, внутрішньою необхідністю, а тому не є необхідною.

Як писав Гегель, необхідність проявляє себе, визначає через випадковість. На поверхні явищ ми бачимо гру випадковостей. Але останні є проявом необхідності. Так, із випадкових взаємодій індивідів у суспільстві складається необхідний ланцюг історичного розвитку в чітко визначеному напрямі.

При глибокому об’єктивному аналізі суспільного життя виявляється, що люди вступають у необхідні, незалежні від їх волі стосунки (виробничі відносини), які визначаються рівнем і характером продуктивних сил. Головне у виробничих відносинах - форми власності на засоби виробництва. Робітник у капіталістичному суспільстві не може не продавати своєї робочої сили капіталісту. Проте ця необхідність проявляється через ряд випадковостей. Робітник може продавати її як одному, так і іншому господарю. Він може бути як літнім, так і молодим, жінкою або чоловіком тощо. Ці випадковості не випливають із внутрішньої необхідності, з характеру виробничих відносин.

Чому ж необхідність не проявляється в чистому вигляді? Тому що вона є законом явищ, який визначає їх розвиток у головних рисах. Але закон проявляється в багатоманітності явищ, яким притаманні своєрідність, неповторність, що існують у різних умовах. Саме ця обставина і є причиною випадковостей. Проте внаслідок таких причин випадковість виступає як форма прояву необхідності, а необхідність пробиває собі дорогу через безліч випадковостей. Наприклад, закон вартості при простому товарному виробництві пробиває собі дорогу через випадкові коливання цін на ринку.

Іноді необхідність, зустрічаючи протидію з боку побічних причин і явищ, діє як тенденція. Такою є тенденція середньої норми прибутку і норма процента до зниження.

Випадковість виступає не лише як прояв, а й як доповнення необхідності, що відбувається в точці перетину двох необхідних процесів. Проте не всіляке зіткнення необхідних процесів у результаті дає випадковість. Сонячне і місячне затемнення, будучи перетином двох необхідних процесів - руху Землі та її супутника Місяця - не є випадковими. Про це свідчить той факт, що їх можна заздалегідь передбачити.

Необхідність і випадковість мають відносний характер. По-перше, тому, що вони фіксовані для певного зв’язку явищ. В іншому зв’язку необхідність може виступати як випадковість, а випадковість - як необхідність. По-друге, зі зміною умов випадковість і необхідність можуть переходити одна в одну.

Вияв необхідності за зовнішніми випадковостями, встановлення законів явищ - необхідна риса будь-якої науки. З цього приводу Ф. Енгельс писав, що наука закінчується там, де втрачає силу необхідний зв’язок. Тільки відкриття необхідності й конкретизація її в законах науки озброює людей для перетворення дійсності й сприяє науковому передбаченню. Проте науці чужий і нігілізм щодо випадковості.

Випадковість є формою прояву необхідності, її доповненням. Наука має виявити, за яких обставин необхідність проявляється в тій чи іншій випадковій формі. Вона має виявити й бажання випадковості, сприяти їх перетворенню в необхідність, знайти шляхи цього перетворення. Варто враховувати й те, що випадковості активно впливають на необхідність, на хід її здійснення, прискорюючи або гальмуючи темпи розвитку.

Знання цих категорій має велике методологічне значення, сприяє глибшому пізнанню людиною світу.

є) Зміст і форма

Названі категорії відображають об’єктивний світ, оскільки всі предмети, процеси і явища природи та суспільства мають свій зміст і свою форму.

Зміст - це сукупність елементів, процесів, зв’язків, притаманних певному предмету чи явищу. Це визначення майже ідентичне поняттю “сутність”, оскільки категорія “зміст” тісно пов’язана з ним. Проте останнє абстрактніше, ніж категорія змісту. Ним визначають головний, вирішальний, внутрішній зв’язок предметів, що є його основою. Поняття “зміст” дещо вужче. Воно також відображає внутрішній і вирішальний зв’язок, але не в його найзагальнішому вигляді, а в такому, що реалізується в кожному окремому предметі (групі предметів) на певному етапі розвитку, за певних умов. Наприклад, сутністю життя у найзагальнішому вигляді є процес обміну речовин у білковому тілі. Конкретний прояв цього зв’язку в будь-якій клітині чи організмі буде різним. У цьому разі зміст - це прояв сутності в даній специфіці, як внутрішній зв’язок в окремому.

Форма є вираженням змісту, його обумовленням. Це внутрішня та зовнішня організація змісту, спосіб його існування, який має певну визначеність, стабільність і самостійність.

Форма нерозривно пов’язана зі змістом, а через нього - з сутністю. Зауважуючи це, В. І. Ленін писав: “Форма істотна. Сутність формована. Так чи інакше залежно і від сутності...”

Згідно з діалектикою, “зміст” і “форма” перебувають в органічній єдності, є співвідносними поняттями, які відображають дві взаємозалежні, суперечливі сторони буття предмета, явища, процесу.

Наприклад, кожен атом речовини має своїм змістом певну кількість елементарних частинок, які взаємодіють одна з одною й розташовані в чіткому порядку. Внаслідок цього формується структура - форма атома, характерна для певного хімічного елемента.

У живій природі форма і зміст проявляються як єдність функції й органа. Коли характеризується тіло в статиці, в його просторових зв’язках, категорія “форма” виражається поняттями “структура”, “будова” тощо. Найближчим до цих категорій є поняття “організація” (спосіб зв’язку елементів змісту в його русі й розвитку).

У суспільних явищах теж маємо справу з єдністю змісту і форми. Всезагальний характер цих категорій проявляється в тому, що вони є необхідними формами мислення в будь-якій галузі науки.

Зі сказаного випливає, що зміст входить у форму як його об’єктивна основа, а форма входить у зміст як його організація. Немає безформного змісту, як і немає безформної речі. Форма не існує сама по собі. Вона позбавлена будь-якої цінності, якщо не є формою змісту. Тому не можна погодитися з тими, хто відриває форму від змісту й наділяє її самостійним існуванням.

Основою взаємозв’язку змісту і форми є положення про визначальну роль змісту. Саме він є провідним, вирішальним чинником у єдності форми та змісту. Зміна й розвиток предмета чи процесу зачіпає зміст. Зі зміною змісту змінюється й форма. Сама ж зміна змісту є, звичайно, результатом внутрішніх протиріч. Зміст, змінюючись, здійснює формоутворюючий вплив. Особливо це

яскраво проявляється в біології. В живих організмах основну роль відіграють функції, які виконують морфогенетичну діяльність. У розвитку суспільства під впливом праці теж відбувалися зміни форм органів людини. Форма руки, її будова змінювалася під впливом зміни її функцій, які постійно ускладнювалися під впливом нових трудових операцій. Про домінуючу роль змісту щодо форми свідчить увесь розвиток суспільного життя.

Положення про первинність змісту щодо форми має велике значення для науки й практичної діяльності. Проте форма не є чимось байдужим, пасивним щодо змісту. Варто нагадати про роль виробничих відносин у розвитку суспільства, “форм” суспільної свідомості стосовно базису, вдосконалення організаційних форм суспільної діяльності тощо.

Гармонія форми і змісту виявляється всюди й в усьому. їх неможливо розривати, оскільки це призводить до перебільшення ролі форми. Коли форма стає самоціллю, це веде до формалізму, який становить небезпеку, особливо в мистецтві.

Наукова філософія показує, що форми існування й розвитку об'єктивного світу надто різноманітні. Часто один і той же зміст суспільного життя проявляється в різних формах. Тому необхідно вести боротьбу з фетишизацією застарілих форм, виявляти гнучкість, запроваджувати нові форми, яких потребує життя, вміло поєднувати нові форми з тими, які ще не вичерпали себе.

Отже, зміст і форма є невід’ємними сторонами речей, процесів, явищ об’єктивного світу. При цьому зміст відіграє визначальну, провідну роль щодо форми. Самій же формі притаманна певна самостійність і вона впливає на розвиток змісту. Будь-який зміст може проявлятися в різноманітних формах.

є) Ціле й частина. Елемент, структура, система

Завжди вважалося, що для того, аби пізнати, зрозуміти той чи інший предмет, потрібно дізнатись, з чого він складається. Для здійснення цього у філософії використовувалися поняття "просте - складне", “частина - ціле". Тривалий час просте вважалось елементарним, тобто таким, у якому відсутні частини, а складне - таким, що може бути розкладене на частини. Частинами називали ті предмети, з яких могли утворюватися складніші предмети. У свою чергу під цілим розуміли поєднання частин, тобто просту їх суму.

На певному історичному етапі було встановлено, що ціле - це дещо інше, ніж сума його частин. Тобто набір деталей будь-якого об’єкта - це ще не сам об'єкт. Труднощі вирішення загадки цілісності часто призводили до її містичного тлумачення.

З часом все більше утверджувалось переконання, що властивості цілого не можуть бути зведені до набору властивостей його частин. Та на основі метафізичного мислення цього виявити не вдавалося. За допомогою діалектики було встановлено, що таємниця цілісності полягає у зв’язках, які об’єднують предмети в складні комплекси, у взаємодії їх частин. Цим самим було відкрито принцип цілісності, який має велике значення в пізнанні людиною світу.

Було встановлено, що різним типам зв’язків між частинами відповідають і різні типи цілісності. Наприклад, зв’язки будови (кристали та ін.), функціонування (життя організму), розвиток (рослина) відповідають

структурному, функціональному та генетичному типам цілісності, що пов'язані між собою. Цілісність виступає як узагальнена характеристика об'єктів, як єдність частин у різноманітних їх зв'язках. Орієнтація на принцип цілісності дає змогу подолати обмежені способи з'ясування, що мали місце свого часу: елементаризм (розчленування цілого на частини), механіцизм (розуміння цілого як суми частин) та редукціонізм (зведення складного до простого).

Дослідження цих категорій сприяло розвиткові системного підходу до пізнання різних об'єктів, відкрило шлях до формування категорій "елемент", "структура", "система". Поняття зв'язку сприяло розвитку уявлень про способи впорядкованості різних об'єктів.

Важливий внесок у формування системності зробила німецька класична філософія. В ній поняття системи застосовувалося в основному при вирішенні проблем пізнання. Систематизація людських знань почала належати до функцій філософії.

Проте до середини XIX ст. панівними були ідеї механіцизму й елементаризму. Процес пізнання речей мислився як становлення суми знань про його частини й здійснювався від пізнання частин до цілого.

З середини XIX ст. при дослідженні біологічного світу і людського суспільства виникають ідеї системності (К. Маркс та Ч. Дарвін). Згідно з розумінням Маркса, не можна зрозуміти частину, не спираючись на певні знання про ціле. Він розумів суспільство як "соціальний організм" зі своєю специфічною структурою (суспільно-економічною формацією). Це допомогло одержати знання про структуру, фактори, механізми й закони розвитку суспільної цілісності. Маркс підійшов до аналізу суспільства як до організованої, впорядкованої системи, в якій формується людина, її потреби та здібності, цілі й завдання діяльності.

Теорії Маркса і Дарвіна сильно вплинули на розвиток системного підходу, сприяли його поширенню на пізнання та практику. Становлення системних уявлень сприяло дослідженню з урахуванням цілого, що потребувало, у свою чергу, розробки методів мисленого розчленування предметів на частини у процесі їх пізнання. У XX ст. цей процес посилюється й поглиблюється. Ґрунтовно досліджуються й принципи системного підходу. Основою розробки методології системного дослідження залишається діалектико-матеріалістична концепція системності. В ній насамперед осмислюються категорії системи, елементу і структури.

Система - це впорядкована множина взаємопов'язаних елементів, якій притаманна певна структура й організація.

Елемент - це нерозчленований (в наявній системі, за наявних можливостей) компонент складних предметів, процесів, явищ. Як свідчать сучасні наука і практика, просте й складне має відносний характер.

Нині в науці під елементами розуміють будь-які об'єкти, згруповані з іншими об'єктами в складний комплекс. Поняття "елемент" має відносний характер. Залежно від способу розгляду того чи іншого предмета в ролі "елементів" можуть виступати різні структурні одиниці.

Структура - відносно стійкий спосіб зв'язку елементів того чи іншого

складного цілого. Вона являє собою впорядкованість внутрішніх і зовнішніх зв'язків об'єкта, які сприяють її стабільності, стійкості та якісній визначеності. Структурні зв'язки пронизують усі процеси, що відбуваються в об'єктах.

Будь-який об'єкт є системою, якщо він може бути розчленований на взаємопов'язані й взаємодіючі елементи. У свою чергу ці елементи можуть мати власну структуру й бути представлені як підсистеми більшої системи. Підсистеми теж можуть бути поділені на інші підсистеми і між ними можуть існувати різні відношення, зв'язки та взаємодії. Однотипні відношення становлять структуру. Оскільки в певній системі можуть бути різні типи зв'язків і відношень, то в ній можна вирізнити ряд структур. Такі системи називаються багатоструктурними (багаторівневими).

Хоча у ролі системи можна розглядати будь-який об'єкт, проте не до кожного об'єкта можна застосувати принципи й методи системного підходу. До них можна вдатися лише аналізуючи ті предмети, в яких зримо виражені системні зв'язки. Об'єкти першого типу називають неорганізованими сукупностями.

До них можна зарахувати різні конгломерати (купа піску чи снігу). Входячи чи виходячи до них (з них), елементи не змінюються, оскільки властивості сукупності збігаються з властивостями цих елементів. Така сукупність або зовсім позбавлена системно-структурного характеру, або з ним можна не рахуватися.

Системні об'єкти мають цілісну, стійку структуру. Для них є характерною поява нових властивостей, які не збігаються з властивостями окремих елементів (кристали). Для системних об'єктів характерна ієрархічна будова (системи нижчого рівня входять у системи вищого рівня). Системою називають не будь-яку сукупність елементів і зв'язків між ними, а впорядковану певним чином цілісну структуру (складний об'єкт). Наприклад, у будь-якому інженерному об'єкті кожна деталь, вузол, що функціонують разом у конструкції, можуть давати необхідний результат, для чого й створено цей механізм.

У створенні класифікації певних систем важливу роль відіграють типи системних зв'язків. До першого типу належать об'єкти, елементи яких взаємопов'язані (не становлять простої арифметичної суми) і поза цілим втрачають свої властивості, хоча можуть бути виділені і як самостійні. Такі системи назива-ються організованими (неорганічними) системами.

В органічних системах чітко виражені системні зв'язки і риси цілісності (біологічний організм). У них не допускаються виокремлення елементів. У відриві від таких систем елементи не лише втрачають свої властивості, а й здатність існувати. У своєму розвитку вони можуть проходити різні стадії ускладнення й диференціації. Суттєву роль у них відіграють генетичні зв'язки.

Система може бути зрозумілою лише у зіставленні з її оточенням. Залежно від зіставлення розрізняють такі типи поведінки систем, як реактивну (визначається середовищем), адаптивну (визначається середовищем і функцією саморегуляції) та активну, де важливу роль відіграють перетворення середовища відповідно до вимог системи. Найскладнішими є самоорганізовані системи. Вони включають в себе не лише зв'язки координації, а й зв'язки

субординації (біологічні кореляції, система норм у суспільстві тощо).

Вимоги сучасного технічного розвитку (телефонний зв'язок, радіолокація, обчислювальна техніка) підвели вчених і практиків до необхідності глибокого розуміння цих категорій, до створення такої методології, яка становить сукупність методів вивчення, створення й застосування складних технічних, біологічних та соціальних систем. Вихідним пунктом цієї методології є принцип цілісності, який конкретизується через поняття зв'язку.

ж) Можливість і дійсність

"Можливість" і "дійсність", як і інші категорії діалектики, виводяться з принципу руху й розвитку матеріального світу, оскільки в ньому завжди щось виникає, розривається, а щось відживає свій вік і відмирає. Звідси логічно припустити, що нове спочатку виступає в зародковій, недосконалій формі як можливість. Тому розвиток і є, власне, процесом перетворення можливості в дійсність. Отже, категорії "можливість" і "дійсність" є відображенням у нашій свідомості цих сторін об'єктивного процесу.

У перетворенні можливості в дійсність важливу роль відіграють умови. Саме вони й спричиняють можливість, тобто роблять те чи інше явище можливим або неможливим. Отже, можливості можуть бути реальними й нереальними.

Реальною можливістю називають те, що випливає з внутрішніх законів розвитку предмета, явища чи сукупності певних конкретно-історичних явищ. Реальна можливість - це те, що може за наявності певних умов перетворитися в дійсність. Наприклад, у будь-якій насінині є реальні можливості для її перетворення в рослину. За наявності таких умов, як ґрунт, волога, тепло й мінеральні речовини, насінина обов'язково, з необхідністю повинна прорости.

Проте є й абстрактна (формальна) можливість. Вона теж має об'єктивну природу, оскільки випливає із загальних умов розвитку об'єктивного світу. Коли відсутні необхідні конкретні умови, ця можливість залишається лише абстрактною.

Звичайно, зазначені відмінності відносні, оскільки абстрактна й реальна можливості ґрунтуються на об'єктивних умовах, хоч і різного порядку. Крім того, абстрактна можливість може з часом перейти (за певних умов) у реальну, а потім і в дійсність. Наприклад, люди здавна мріяли про польоти в повітрі, про підводні човни тощо. Були й спроби здійснити ці мрії. Проте до певної пори ці спроби мали абстрактну можливість. Зі зміною матеріального й духовного життя суспільства ця можливість стала реальною.

І все ж, незважаючи на відносність відмінностей абстрактної й реальної можливостей, їх потрібно враховувати, оскільки це важливо як для теорії, так і для практики.

Діалектика завжди зауважувала бідність певних абстрактних можливостей, особливо неможливостей. Тому потрібно пам'ятати, що абстрактна можливість не може безпосередньо перетворитись у дійсність. Нерозуміння цього веде зокрема до авантюризму.

Категорія "дійсність", перебуваючи у зв'язку з "можливістю", відображає у свідомості людини другу сторону об'єктивної реальності (в широкому

розумінні - всю реальність). Якщо можливість існує в своїх умовах, через них, то дійсність існує безпосередньо, як самі явища зовнішнього світу, що нас оточує. Іншими словами, дійсність є реалізованою можливістю.

Дійсність пов'язана із закономірністю й ґрунтується на ній. Як тільки закони перестають діяти, дійсність втрачає свою необхідність, своє право на існування, свою “розумність". Вона замінюється новою.

Діалектичний метод не лише встановив зв’язок категорій можливості й дійсності, а й розв’язав питання про те, як і за яких умов, яким чином відбувається перетворення можливості в дійсність. Таке перетворення потребує певних умов, які діють в тому ж напрямі, що й об’єктивна закономірність, яка лежить в основі можливості. Умови - це зв’язок явищ, які дають простір, сприяють дії тих сил, що перебувають всередині конкретного процесу. Наприклад, для того, щоб у живому організмі з’явились нові ознаки чи нові конкретні властивості, розвивались ті чи інші або відмирали певні органи, необхідна зміна географічного середовища, клімату, тобто обставин.

Виникнення можливостей у природі і їх перетворення в дійсність відбувається об’єктивно й стихійно. Людина може пізнати, але їй не під силу впливати на астрономічні чи геологічні явища. Іншу специфіку мають ті процеси, в які можливе втручання людини. Людина може обмежити руйнівні дії стихійних сил природи, використати їх у своїх інтересах, а іноді й спричинити такі явища з природних можливостей, які вона нібито оберігає як свою таємницю.

Наука відкрила великі теплові можливості, що містяться в ядрі атома. Вона сприяє створенню складних машин, приладів і автоматів. Завдяки їй здійснюються великі перетворення в сільському господарстві тощо.

Специфічно відбувається перетворення можливості в дійсність у соціальних явищах. Тут процес здійснюється за наявності необхідних об’єктивних і суб’єктивних умов.

Кажучи про перетворення можливості в дійсність, не можна випускати з уваги суперечливого характеру будь-якого руху. Тому в об’єктивній дійсності необхідно бачити основну можливість, прогресивну, й неосновну, консервативну, або навіть реакційну. В окремих випадках (тимчасово) може навіть перемогти реакційна можливість (перемога гітлеризму в Німеччині). Проте перемога реакційних тенденцій у загальноісторичному плані - тимчасова. Нове, прогресивне раніше чи пізніше переможе неодмінно.

Знання категорій можливості й дійсності, вміння користуватися ними в повсякденному житті має практичне й пізнавальне значення.

Питання для самоконтролю:

1. Визначте поняття діалектика.
2. Вкажіть основні етапи діалектики.
3. Вкажіть принципи діалектики.
4. Охарактеризуйте закон взаємного переходу кількісних і якісних змін.
5. Охарактеризуйте закон єдності і боротьби протилежностей

6. Охарактеризуйте закон заперечення заперечення.
7. Вкажіть категорії діалектики.
8. У чому ж полягає діалектичний характер категорій?
9. В чому полягає гармонія форми і змісту

Філософський словник до теми: діалектика, принципи діалектики, категорії діалектики, діалектична логіка, категорії діалектики, структура, сутність, кількість, якість, відношення, місце, час, положення, матерія, форма, причина і мета.